

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

Issue 7(52)

**Warsaw
2022**

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS

ISSUE 7(52)

September 2022

Collection of Scientific Works

WARSAW, POLAND
Wydawnictwo Naukowe "iScience"
23-25 September 2022

ISBN 978-83-949403-3-1

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS: a collection scientific works of the International scientific conference (23-25 September, 2022) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2022. - 76 p.

Editorial board:

Bakhtiyor Amonov, Doctor of Political Sciences, Professor of the National University of Uzbekistan

Baxitjan Uzakbaevich Aytjanov, Doctor of Agricultural Sciences, Senior Scientific Researcher

Bugajewski K. A., doktor nauk medycznych, profesor nadzwyczajny Czarnomorski Państwowy Uniwersytet imienia Piotra Mohyla

Yesbosi'n Polatovich Sadi'kov, Doctor of Philosophy (Ph.D), Nukus branch Tashkent state agrarian university

Tahirjon Z. Sultanov, Doctor of Technical Sciences, docent

Shavkat J. Imomov, Doctor of Technical Sciences, professor

Nazmiya Muslihiddinova Mukhitdinova, Doctor of Philology, Samarkand State University, Uzbekistan

Sayipzhan Bakizhanovich Tilabaev, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Marina Berdina, PhD

Hurshida Ustadjalilova, PhD

Dilnoza Kamalova, PhD (arch) Associate Professor, Samarkand State Institute of Architecture and Civil Engineering

Juraeva Sarvinov Boboqulovna, Associate Professor of Philological Science, head of chair of culturology of Khujand State University named after academician B. Gafurov (Tajikistan)

Oleh Vodiani, PhD

Languages of publication: українська, русский, english, polski, беларуская, казакша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերէն

The compilation consists of scientific researches of scientists, post-graduate students and students who participated International Scientific Conference "MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS". Which took place in Warsaw on 23-25 September, 2022.

Conference proceedings are recommended for scientists and teachers in higher education establishments. They can be used in education, including the process of post - graduate teaching, preparation for obtain bachelors' and masters' degrees.

The review of all articles was accomplished by experts, materials are according to authors copyright. The authors are responsible for content, researches results and errors.

ISBN 978-83-949403-3-1

© Sp. z o. o. "iScience", 2022

© Authors, 2022

TABLE OF CONTENTS

SECTION: ART STUDIES

Ostapenko Dmytro Ihorevych (Kyiv, Ukraine)

INNOVATIVE SOLUTIONS OF THE PAINT INDUSTRY REGARDING
THE ABSORPTION OF FORMALDEHYDE EMISSIONS

5

SECTION: EARTH SCIENCE

**Арсененко Ірина Анатоліївна, Донченко Лариса Михайлівна,
Донець Ірина Анатоліївна (Мелітополь, Україна)**

РЕЛЬЄФ ЯК ПРИРОДНИЙ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНИЙ
РЕСУРС ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

17

**Гришко Світлана Вікторівна, Зав'ялова Тетяна Василівна,
Левада Ольга Михайлівна, Непша Олександр Вікторович,
Прохорова Лариса Анатоліївна (Мелітополь, Україна)**

ФІЗИКО-ХІМІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЧОРНОЗЕМІВ ЗВИЧАЙНИХ
ТЕРИТОРІЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

22

SECTION: PEDAGOGY

Dyuzhikova Tetyana, Iryna Kulyk (Melitopol, Ukraine)

INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS IN THE TEACHING
OF SCHOOL CHEMISTRY AND BIOLOGY COURSES

27

Mirzakarimova Zebo Avazovna (Andijon, Uzbekistan)

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI

RIVOJLANTIRISH BO'YICHA AYRIM TAVSIYALAR

31

Sharipova Mahliyo Hakimovna (Buxoro, O'zbekiston),

Ismoilova Shahnoza Vali qizi (Navoiy, O'zbekiston)

NAVOIY G'AZALLARIDA TAJNIS SAN'ATI

35

Xo'jamberdiyeva M. N. (Qarshi, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA EYDEKOLOGIYA TAMOIYILLARINING XUSUSIYATLARI

Zhaikbayeva Sabira (Almaty, Kazakhstan),

Zhaikbayeva Kulmarash (Kyzylorda, Kazakhstan)

UNDERSTANDING NATURE AND POLICY IMPLICATIONS
OF SHADOW EDUCATION IN KAZAKHSTAN

40

Маденян Лариса Арамаисовна (Гюмри, Армения)

ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ УЧЕБНОГО СЛОВАРЯ МОРФЕМ
КАК СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-БАКАЛАВРОВ
НЕЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ

44

SECTION: PHILOSOPHY

Білогур Влада Євгенівна (Мелітополь, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА» В УМОВАХ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

51

SECTION: PHYSICAL CULTURE

**Protsenko Andrii, Kotova Olena, Kyriienko Oleksandr,
Sukhanova Hanna (Melitopol, Ukraine)**

PROFESSIONAL AND APPLIED PHYSICAL TRAINING STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	55
--	----

SECTION: SCIENCE OF LAW

Наротii Viktor (Melitopol, Ukraine)

PECULIARITIES OF THE HUMANISTIC ORIENTATION OF THE PERSONALITY OF THE FUTURE LAWYER.....	58
---	----

Қайыргелді Қобыланды Ержанұлы (Қарағанды, Қазақстан)

ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ: ҚҰҚЫҚТЫҚ, БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ КРИМИНАЛИСТІК АСПЕКТІЛЕРІ	63
--	----

SECTION: BIOLOGY SCIENCE

Салманова Раифа Камил кызы (Нахчыван, Азербайджан)

СБОР И ОХРАНА ГЕНОФОНДА ИЗУЧАЕМЫХ ВИДОВ СЕМЕЙСТВА ORCHIDACEAE JUSS	67
---	----

SECTION: ECONOMICS

**Джахангиров Илимдоржон Джахангирджович
(Фергана, Узбекистан)**

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ	71
---	----

SECTION: ART STUDIES

UDC 667.6

Dmytro Ihorevych Ostapenko
(Kyiv, Ukraine)

INNOVATIVE SOLUTIONS OF THE PAINT INDUSTRY REGARDING THE ABSORPTION OF FORMALDEHYDE EMISSIONS

Annotation. *The article deals with the problem of formaldehyde contamination of premises. Its main source is furniture and building materials, from which formaldehyde regularly evaporates. This problem is solved by the products of the paint industry, namely water-dispersed paint and varnish materials. The TM Kompozit company invented and patented the innovative PRIME AIR paint based on the FORMASHIELD™ technology, which is able to remove formaldehyde from the air thanks to the styrene-acrylic copolymer.*

Keywords. *Water-dispersion paint materials, paint industry, formaldehyde, film-forming agents, PRIME AIR, paint.*

Products of the paint industry meet the needs of the mechanical engineering, woodworking, furniture industry, construction, household, etc. The main directions of development of production and improvement of the paint industry are to increase the safety of operation of the coating properties and reduce the negative impact on the environment [1].

In large industrial cities, the state of atmospheric air remains one of the most significant environmental objects that poses a risk to public health. The results of many studies testify to the pollution of the atmosphere of various cities of Ukraine by chemical substances, in particular formaldehyde [2].

Formaldehyde is a transparent gas with a caustic, suffocating, pungent smell [3]. The content of the substance in the air is regulated both by natural processes (forest fires, volcanic gases, emissions by plants and animals), and by anthropogenic activity, as well as by the processes of photochemical oxidation of other pollutant precursors (methane, ethane, isoprene, ethylene, 1-butene, propylene, isoprene, toluene, C5-C8 alkenes, methanol, dimethyl sulfide, styrene, individual acetylene hydrocarbons) in the surface layer of the atmosphere [4].

High concentrations of formaldehyde in the air of large cities of the world have recently become a serious problem. In Ukraine, the level of atmospheric air pollution with formaldehyde significantly exceeds the average daily maximum acceptable concentration (MAC).

In accordance with the documents regulating the content of pollutants in atmospheric air, MAC of formaldehyde is $0.003\text{mg}/\text{m}^3$. However, in many cities of Ukraine, significant concentrations of formaldehyde are observed in the atmospheric air of residential areas (exceeding the MAC by 3.3 to 16.7 times) [5].

The main source of formaldehyde in residential premises is building materials. Formaldehyde regularly enters the home air from wooden and upholstered furniture, floor coverings, carpets, wallpaper, curtains, insulation systems, etc.

When exposed to the human body, formaldehyde causes a triple effect: irritating, sensitizing and carcinogenic. Formaldehyde has a pronounced irritating effect on the mucous membranes of the eyes and respiratory tract. Chronic poisoning with formaldehyde can be manifested by a lack of appetite, weight loss, weakness, persistent headaches, palpitations, insomnia [6].

The most serious consequences can be noted:

- swelling of the pulmonary system and larynx, which provokes breathing difficulties,
- respiratory failure, which is often the cause of death;
- inflammation of the kidneys;
- menstrual disorders and endocrine disorders leading to impossibility of conception

in women;

- complicated urination;
- dying of mucous membranes of the stomach and esophagus;
- internal bleeding [7].

Solving such global environmental problems in the paint industry is realized thanks to the creation of environmentally friendly paint and varnish materials. Environmentally friendly paints include three groups of materials.

The first group is materials with a low content of volatile organic compounds to reduce the emission of toxic organic solvents harmful to human health and the environment: white spirit, solvent, xylene, toluene, butyl acetate, ethyl cellosolve, butanol, isopropyl alcohol.

The second group includes powder paints, which consist of pigments, fillers, plasticizers and low molecular weight polymer powders.

The third group of materials consists of water-dispersed paint materials, the market of which is developing at a very high rate in Ukraine [8].

Therefore, the search for ways to reduce formaldehyde emissions thanks to innovative technologies of the paint sector of the chemical industry is an urgent scientific and practical task.

Water-dispersion paint materials (hereinafter – WDP) are complex compositions of polymer or oligomeric aqueous dispersions of film-forming agents, which also include fillers, pigments and a significant number of targeted additives [9].

The quality of WDP is determined by the complex of properties of the film-forming agent, fillers, pigments and other components and is mainly determined by the operational properties of the coatings. Mineral fillers play a significant role in shaping the quality of modern WDPs. In addition to cost reduction provided potential properties are realized, fillers perform an active function and are used to regulate the rheological properties of WDP, strengthen (reinforce) the coating, increase physical-mechanical and operational properties, adjust the gloss of the coating, etc. An important role is played by white mineral fillers that can be used independently as pigments, partially replacing high-value titanium dioxide [10].

The composition of WDP and key scientific approaches to obtaining coatings with increased operational properties are protected by four patents of Ukraine for a utility

model [11–14]. Ukrainian Specifications 20.3-01566117-001:2014 «Water-dispersion paints for interior and exterior works» were developed and approved in accordance with the established procedure at the WDP [15].

The main components of WDP are film-forming agents, fillers and pigments, as well as functional additives that dissolve or disperse in water [16, 17, 18, 19].

Film-forming agents are the main component of WDP, the functions of which are performed by aqueous dispersions of polymers or oligomers. They form the coating and directly affect its main protective and operational properties. The most common film-forming agents for WDP today are aqueous dispersions of synthetic latexes, in particular acrylic copolymers (pure acrylates), styrene-acrylic, as well as homo- and copolymers of vinyl acetate (with ethylene, ethylene vinyl chloride, ethers of acrylic or methacrylic acid) [20].

Dispersions of styrene-butadiene copolymers are the first type of aqueous polymer dispersions that began to be used as WDP film-forming agents. The composition of the copolymers is selected by the approach by combining «hard» and «soft» comonomers with the inclusion of methacrylic acid as a functional comonomer in the composition of the copolymer. Coatings obtained on the basis of these dispersions have high water resistance and deformation strength. Their main drawback is low light resistance and heat resistance due to the presence of easily oxidized double bonds in the copolymer. As a result, the use of dispersions is limited to paints for interior work and primers for construction and industrial coatings [21].

Polyvinyl acetate (PVA) dispersion has a sufficiently high rigidity, as a result of which the dispersion has a minimum film formation temperature of about 25° C. Therefore, in order to obtain homogeneous films from PVA at room temperature, the presence of plasticizers (dibutyl phthalate and its analogues) is necessary. Coatings based on PVA have high light resistance and adhesive strength [22, 23].

The main disadvantage of PVA as a WDP film-forming agent is its low resistance to hydrolysis in weakly alkaline and acidic environments. As a result of hydrolysis, polyvinyl alcohol is formed – a water-soluble polymer and acetic acid, which further accelerate the hydrolysis process. This process can occur both in the dispersion itself and during the operation of the coatings, which in any case leads to a decrease in the water resistance of the coatings [24]. To eliminate this drawback, processing of polyvinyl acetate dispersion with urea and urea-formaldehyde resins, formaldehyde and dialdehyde is used [25]. A significant drawback of using formaldehyde and polycondensation resins based on it is the emission of unbound formaldehyde, which sharply reduces the safety of the obtained dispersions and WDP for the consumer.

Dispersions of copolymers of vinyl acetate. In these film-forming dispersions, an approach to the composition of copolymers similar to acrylate copolymers is implemented. The optimal balance between the film-forming ability of dispersions and coating properties is achieved due to the combination of «hard» – vinyl acetate and «soft» – acrylates and other co-monomers. Due to the steric shielding effect of PVA groups, copolymers are resistant to hydrolysis. At the same time, the need to use plasticizers is eliminated [16].

Among dispersions of synthetic latexes, acrylic and styrene-acrylic film-forming agents are the best today in terms of availability and operational properties of coatings obtained from

them. The analysis shows that in the near future it is acrylates as a type of polymer dispersion that will gain the greatest development and will account for about 40% of the world market volume [19, 21].

Polymeric acrylic dispersions are divided into pure acrylic and styrene-acrylic. Acrylic dispersions of polymers are obtained from acrylic or methacrylic monomers, styrene-acrylic dispersions are obtained by copolymerization of acrylic (methacrylic) acid derivatives with styrene.

Poly(meth)acrylates have high weather resistance, resistance to UV radiation, water resistance and resistance to yellowing of coatings. The high gloss of the coatings and its preservation under atmospheric influence, combined with the resistance of the coatings to the action of alkalis, acids and water, makes this class of copolymers more acceptable for use in WDP formulations for outdoor works [16, 24]. However, in Europe, styrene-acrylic film-forming agents are more widely used as part of WDP for exterior work [26].

At the same time, dispersions of styrene-acrylic copolymers have a higher pigment capacity, water resistance and resistance to saponification, which determines their use for obtaining highly filled WDP with GPC > 40 vol. %. Styrene-acrylic copolymers, unlike purely acrylic ones, have less resistance to UV radiation, which limits their use for outdoor work in areas with increased solar activity. By all other indicators, styrene-acrylic copolymers are not inferior to purely acrylic ones [27].

Film-forming agents for WDP used in construction must have high resistance to saponification. This requirement is due to the fact that WDP is often used for painting incompletely carbonized and strongly alkaline cement surfaces with a pH > 12 (for example, brickwork plaster). Dispersion for such coatings must be highly resistant to the action of alkalis and saponification, otherwise cracking of the coating, loss of adhesion and reduction of its service life will be observed.

High saponification, or hydrolyzability, is given to dispersions mainly by simple ether groups present in the macromolecules of polyacrylic and polyvinyl ethers. It should be noted that the sensitivity of dispersions to saponification increases with a decrease in the size of their particles due to an increase in surface area [28].

Styrene-acrylic and pure acrylic copolymers, especially based on long-chain acrylic ethers such as n-butyl acrylate or 2-ethylhexyl acrylate, have the highest resistance to saponification. At the same time, styrene-acrylic copolymers are more resistant to saponification than pure acrylic ones due to the high hydrolytic resistance of styrene [29].

The water resistance of films based on polymer dispersions is determined both by the speed and amount of water absorbed in a certain time. With high water absorption, the mechanical strength and adhesion of the coating to the surface decreases. Therefore, water absorption of film-forming dispersions must be minimized [30].

The results of determining the water absorption of dispersions of different types showed that pure acrylic and styrene-acrylic copolymers swell in water less than polyvinyl ethers. Styrene acrylic copolymers have higher water resistance than purely acrylic ones, because styrene is much more hydrophobic than methyl methacrylate, which is used in pure acrylic dispersions as a «solid» co-monomer.

It was established [16] that water absorption of films is related to their vapor permeability. The high water resistance of the coating prevents the penetration of water to the painted surface. At the same time, a certain level of vapor permeability of the coating guarantees faster drying.

For polymer dispersions characterized by approximately the same MFFT (Minimale filmvormingstemperatuur), with an increase in the carbon chain length of alcohols, resistance to water vapor diffusion increases, and water absorption decreases. Water absorption and vapor permeability of purely acrylic copolymers are higher than those of styrene-acrylic [18]. When the hydrophobicity of the copolymer increases, the vapor permeability and water absorption of the films decreases [19].

Thus, styrene-acrylic dispersions are practically universal due to a higher pigment capacity, sufficient weather resistance, the possibility of use as part of WDP for decorating materials inside and outside the premises, and a better price/quality ratio makes them more economical [31, 27, 28].

Dow Coating Materials scientists developed FORMASHIELD 12 Binder in response to growing concerns about IAQ and the negative health effects associated with exposure to formaldehyde. FORMASHIELD Technology reacts with formaldehyde, transforming a potentially harmful carcinogen into an inert and harmless vapor. [32]

FORMASHIELD™ Technology has been tested in accordance with established global standards, such as ISO-16000-23 and China's Building and Construction Industrial Standard JCT-1074-2008: Purifying Performance of Coatings for Walls with Air Purification. This is the world's most rigorous standard for formaldehyde-abating paint, calling for abatement levels of 75% or higher within a 24-hour period under the defined testing conditions [33].

Paint based on FORMASHIELD™ technology absorbs 23% more formaldehyde emissions compared to commercially available paint per JCT-1074 testing standard, which is shown in table 1.1.

Table 1.1

Comparison of formaldehyde abatement and formaldehyde release levels from paint formulated with FORMASHIELD™ Technology Binder versus a commercially available paint per JCT-1074 testing standard.

Paint	% Abatement	% Released
PRIMAL™ SF-208 ER paint formulation	85,6	0,0
Commercial Paint	19,7	93,2

PRIMAL™ SF-208 ER Binder is an aqueous, styrene-acrylic binder designed for the formulation of semi-gloss to matt paints which can contribute to the reduction of the formaldehyde (and other aldehydes) content present in an indoor atmosphere [34].

The purpose of the work is to analyze the innovative technology of obtaining water-dispersion paint based on aqueous styrene-acrylic binder according to FORMASHIELD™ technology for active and irreversible removal of formaldehyde from atmospheric air and improvement of indoor air quality.

On the basis of the above-mentioned aqueous styrene-acrylic binder, PRIME AIR paint was created, produced by TM Kompozit, the production technologies and product formulations of which are developed on the basis of its own laboratory in active cooperation with such global giants as Dow Chemical and BASF. The company's production is certified according to the International Organization for Standardization ISO 9001:2015 [35]. Brief technical data of the paint are given in table 1.2.

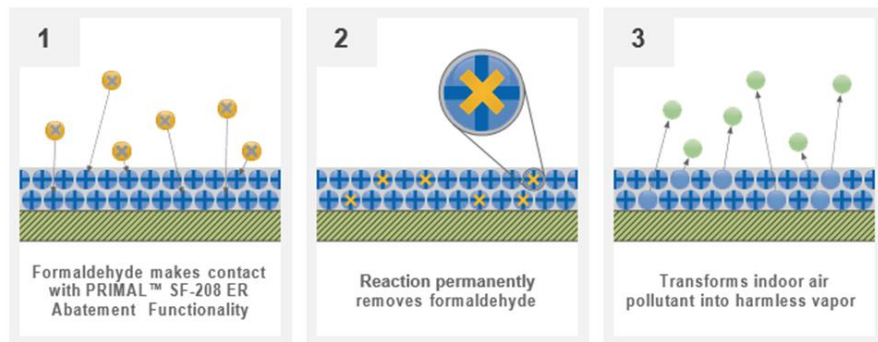
Table 1.2

Brief technical data of PRIME AIR paint

Percentage volume of non-volatile matter, (ISO 3233-3)	Бл. 52 %
Gloss value at 60°, (ISO 2813)	7 GU
Density, (ISO 2811)	1,46 кг/л
Drying time at +20 °C and 50% relative humidity	30 – 40 minutes
White color (base A) – can be tinted according to Kompozit®, NCS, RAL catalogs	
The storage period is 36 months	

The composition of PRIME AIR paint is protected by a patent of Ukraine for a utility model based on the results of a formal examination [36].

The principle of action of PRIME AIR paint is shown in fig. 1.1

Fig. 1.1 Principle of action of PRIME AIR paint [33]

The substance of the PRIME AIR paint composition, which is able to bind formaldehyde from the air, is a styrene-acrylic copolymer obtained by polymerization of monomers containing acetoacetoxy groups or acetoacetamide groups and unsaturated olefinic groups, and the content of such monomers in terms of dry polymer is at least 20% by mass.

The film-forming component is an aqueous dispersion of the polymer, and the content of the film-forming component is from 7.5 to 40% by mass. The non-film-forming functional polymer is an aqueous dispersion of the polymer, and the content of the non-film-forming functional polymer is from 0.2 to 15% by mass.

The defoamer in the paint composition contains an emulsion of hydrophobic substances. Its content is from 0.2 to 0.8% by mass.

As a dispersant, the paint composition contains a potassium, sodium, or ammonium salt of polyacrylate or a copolymer of maleic acid with diisobutene. The dispersant content is from 0.4 to 1.2% by mass.

As a rheology modifier, the paint composition contains cellulose ether and/or hydrophobically modified polyester, and/or polyacrylate swelling in an alkaline medium, and/or hydrophobically modified polyurethane. The content of the rheology modifier ranges from 0.2 to 1.8% by mass.

As a filler, the paint composition contains natural calcite and/or chemically precipitated calcite, and/or talc, and/or calcined kaolin, and/or synthetic aluminosilicates. The content of the filler is from 20 to 40% by mass.

The paint composition contains titanium dioxide as a pigment. The pigment content ranges from 5 to 25% by mass.

The paint composition has a viscosity from 3 to 20 Pa·s according to ISO 2555:2018 according to a viscometer of the Brookfield DVRV type at a speed of 20 rpm, density from 1.20 to 1.60 kg/l, gloss at an angle of 60° from 2 to 60 GU, washing resistance not higher than class 3 according to DSTU (National Standard of Ukraine) EN 13300:2012, coverage when applied in 2 layers not higher than class 2 according to DSTU EN 13300:2012.

As a diluent, the paint composition contains water in an amount from 10 to 30% by mass, not including water in the composition of other components, and as an emulsion of hydrophobic substances - contains an emulsion of fatty alcohols and/or polysiloxanes [36].

Paint tests were carried out for 21 days in the Eurofins Scientific laboratory under a load that is approximately 10 times higher than the average daily maximum permissible concentration. Thanks to which, the ability of 1 m² of PRIME AIR paint coating to reduce the formaldehyde content in 1 m³ of air from the level of the average daily MPC by 2 times for more than 5 years has been proven [37]. The results of the tests for reducing the formaldehyde content in the room are shown in fig. 1.2 and in table 1.3.

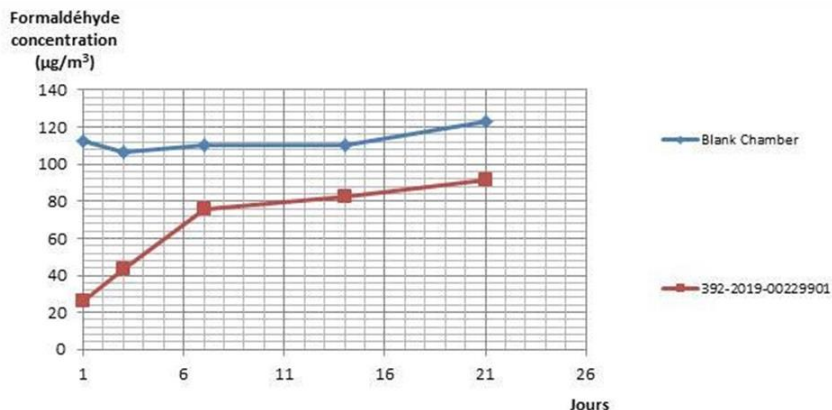

Fig. 1.2 Overview of the Formaldehyde Reduction

Table 1.3

Formaldehyde Test Results

Sampling	Paint «Prime Air» [µg/m³]	Empty chamber [µg/m³]	Sorption flux [µg/m³]	Consumption [%]
1 day	26	110	43	77
3 days	44	110	32	59
7 days	76	110	17	31
14 days	83	110	14	25
21 days	91	120	16	26
1 day desorption	4.1	-	-	-

The paint is classified according to the National Standard of Ukraine, identical to the European one, DSTU EN 13300 [38], which is shown in the table. 1.4.

Table 1.4

Classification of PRIME AIR paint according to the state standard

Coverage, (DSTU EN 13300)	1st class with a surface coverage rate of 5 m²/l 2nd class with a surface coverage rate of 8.4 m²/l
Resistance to wet abrasion, (DSTU EN 13300)	1st class
Type of sheens, (DSTU EN 13300)	Silky matte

The content of volatile organic compounds meets the requirements of the Technical Regulation on the Limitation of VOC Emissions, Order of the Ministry of Economic Development

and Trade of Ukraine No. 1394 dated 02.10.2018 (subcategory «1»: water-dispersion paint materials for matte coatings of interior walls and ceilings, the norm and maximum content in in ready-to-use form up to 30 g/l) [39].

Paint performance is that in addition to formaldehyde reduction, PRIMAL™ SF-208 ER based paints exhibit good scrub resistance, exceptional washability, chemical and stain resistance, and adhesion without the use of coalescing aid [33].

The use of paint is recommended for use in treatment and preventive and medical institutions, children's preschools, schools and other educational institutions (Conclusion of the state sanitary-epidemiological examination No. 602-123-20-1/25762 dated 25.11.2019). In addition, the paint is intended for children's and bedrooms, premises of hotel and entertainment complexes, as well as offices and enterprises.

So, the article highlights the results of comprehensive research on the development and action of a paint composition based on an aqueous styrene-acrylic binder capable of removing formaldehyde from the air.

The experimentally confirmed ability of 1 m² of PRIME AIR paint coating to reduce the formaldehyde content in 1 m³ of air from the level of the average daily MAC by 2 times for more than 5 years.

The development solves a number of environmental problems: removal of formaldehyde from the indoor environment, prevention of chronic formaldehyde poisoning and all its consequences, and also has household advantages such as ease of application, water resistance, excellent covering ability and breadth of use.

REFERENCES:

1. Караваєв Т.А. Ринок лакофарбових матеріалів в Україні / Т.А. Караваєв // Покраска професіональна. – 2012. – №6.
2. Волошкіна О.С. Дослідження забруднення формальдегідом атмосферного повітря Києва на автомобільних автопроводах / О.С. Волошкіна, Р.В. Сіпаков, О.Г. Жукова, Ю.О. Березницька // Київський національний університет будівництва і архітектури. – 2018. – 46-51 с.
3. Крюкова К.А. Формальдегід. Його властивості та застосування. Москва: Хімія, 2016. – 46-49 с.
4. Белоконь К.В., Тарабан Є.В. Дослідження забруднення атмосферного повітря промислового міста як фактор ризику для здоров'я його мешканців. Матеріали науково-практичної конференції Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт за спеціальністю «Екологія». Полтава: РолНТУ, 2019. – 49 с.
5. Белоконь К.В., Тарабан Є.В. Оцінка канцерогенного ризику для здоров'я населення від забруднення атмосферного повітря формальдегідом. Матеріали XXIII наук.-тех. конф. студентів, магістрантів, аспірантів і викладачів ЗДІА, 23-26 жовт. 2018 р. Запоріжжя: ЗДІА, 2018. – Том II. – 102 с.
6. Формальдегід: звідки надходить та як впливає на організм людини. labcenter.kh.ua. URL: <https://labcenter.kh.ua/?p=5921> (date of access: 05.09.2022).
7. Рябенко Д.О. Стан забруднення атмосферного повітря м. Одеса формальдегідом. Одеса. – 2019. – 20 с.

8. Гурінова Г. І. Інноваційні технології у виробництві хімічних речовин та матеріалів / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; уклад. Г. І. Гуріна. – Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2020. – 39 с.
9. Караваєв Т.А. Водно-дисперсійні фарби: товарознавча оцінка: монографія / Т.А. Караваєв. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. – 288 с.
10. Gysau D. Fillers for Paints / D. Gysau 2nd revised edition. – Hannover: Vincentz Network, 2011. – 207 p.
11. Патент на корисну модель UA № 94676 U, МПК C09D 4/02; C09D 5/02 (2006.01). Спосіб отримання лакофарбового покриття з щільною упаковкою наповнювачів / Винахідники: Т.А. Караваєв, В.А. Свідерський; заявник і патентовласник: Київ. нац. торг.-екон. ун-т № у 201406178; заявл. 05.06.2014; опубл. 25.11.2014, Бюл. № 22.
12. Патент на корисну модель UA №94677 U, МПК C09D 4/02; C09D 5/02 (2006.01). Водно-дисперсійна фарба з максимально щільною упаковкою наповнювачів у покритті / Винахідники: Т.А. Караваєв, В.А. Свідерський; заявник і патентовласник: Київ. нац. торг.-екон. ун-т № у 201406179; заявл. 05.06.2014; опубл. 25.11.2014, Бюл. № 22.
13. Патент на корисну модель UA № 94987 U, МПК C09D 4/00; C09D 5/00 (2014.01). Водно-дисперсійна фарба з середнім глянцем / Винахідники: Т.А. Караваєв, В.А. Свідерський; заявник і патентовласник: Київ. нац. торг.-екон. ун-т № у 201406177; заявл. 05.06.2014; опубл. 10.12.2014, Бюл. № 23.
14. Патент на корисну модель UA №95350 U, МПК C09D 4/02; C09D 5/02 (2006.01). Водно-дисперсійна фарба з підвищеною покривністю і білизною для внутрішніх робіт / Винахідники: Т.А. Караваєв, В.А. Свідерський; заявник і патентовласник: Київ. нац. торг.-екон. ун-т № у 201406180; заявл. 05.06.2014; опубл. 25.12.2014, Бюл. № 23.
15. ТУ У 20.3-01566117-001:2014. Водно-дисперсійні фарби для внутрішніх та зовнішніх робіт / Розроблено: Т.А. Караваєв, В.А. Свідерський [Чинний від 2015–01–01]. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – 20 с.
16. Казакова Е.Е. Водно-дисперсионные акриловые лакокрасочные материалы строительного назначения / Е.Е. Казакова, О.Н. Скороходова. – М.: Пэйнт–Медиа, 2003. – 136 с.
17. Лакокрасочные материалы и покрытия. Теория и практика / пер. с англ. под ред. Р. Ламбурна. – СПб.: Химия, 1991. – 512 с.
18. Толмачев И.А. Водно-дисперсионные краски: краткое руководство для инженеров-технологов / И.А. Толмачев, Н.А. Петренко. – М.: Пейнт–Медиа, 2010. – 106 с.
19. Мюллер Б. Лакокрасочные материалы и покрытия. Принципы составления рецептур / Б. Мюллер, У. Пот; пер. с нем. С.А. Яковлева, под ред. А.Д. Яковлева. – М.: Пейнт–Медиа, 2007. – 237 с.
20. Новиков В.Т. Модификация поливинилацетатной дисперсии глиоксалем для получения защитных покрытий и клеев / В.Т. Новиков, Ал.С. Князев, Ан.С. Князев, Е.П. Фитерер, Ю.Е. Похарукова, А.В. Яркова // Лакокрасочные материалы и их применение. – 2012. – № 10. – 32–33 с.
21. Anastas P.T. (Ed.) Handbook of Green Chemistry – Set II: Green Solvents – Volume 5: Reactions in Water / P.T. Anastas. – Wiley, 2010. – 410 p.

22. Верхованцев В.В. Водные краски на основе синтетических полимеров / В.В. Верхованцев; под ред. В.О. Рейхефельда. — Л.: Химия, 1968. — 200 с.
23. Кузмичев В.И. Водорастворимые пленкообразователи и лакокрасочные материалы на их основе / В.И. Кузмичев, Р.К. Абрамян, М.П. Чагин. — М.: Химия, 1986. — 152 с.
24. Толмачев И.А. Новые водно-дисперсионные краски / И.А. Толмачев, В.В. Верхованцев. — Л.: Химия, 1979. — 198 с.
25. Фрейдин А.С. Полимерные водные клеи / А.С. Фрейдин. — М.: Химия, 1985. — 153 с.
26. Bleuzen M. Продление срока службы покрытий для минеральных оснований. Новая акриловая технология для превосходной долговечности наружных покрытий / M. Bleuzen, F. Signoret, L. Chaillox, A. Trapani, D. Rodionov // Лакокрасочные материалы и их применение. — 2012. — № 1-2. — 52-56 с.
27. Поройков А. Российский рынок акриловых и стиралакриловых дисперсий / А. Поройков // Лакокрасочные материалы и их применение. — 2008. — № 10. — 10 с.
28. Чиркова М.В. Водные ЛКМ: большое будущее в надежных руках разработчиков / М.В. Чиркова // Лакокрасочные материалы и их применение. — 2010. — № 7. — 11-13 с.
29. Орлова О.В. Технология лаков и красок / О.В. Орлова, Т.Н. Фомичева. — М.: Химия, 1990. — 384 с.
30. High-performance organic coatings / Edited by Anand S. Khanna. — Cambridge: Woodhead Publishing Limited, 2008. — 455 p.
31. Пикалова В.Ю. Стирол-акриловая дисперсия «Сандисп-250» — оптимальный выбор для интерьерных водно-дисперсионных красок / В.Ю. Пикалова // Лакокрасочные материалы и их применение. — 2008. — №1-2. — 56-57 с.
32. Acrylic Binder helps paint improve indoor air quality. news.thomasnet.com. URL: <https://news.thomasnet.com/fullstory/acrylic-binder-helps-paint-improve-indoor-air-quality-20025125> (date of access: 05.09.2022).
33. Dow Coating Materials. PRIMAL™ SF-208 ER Acrylic Co-Polymer Binder on FORMASHIELD™ Technology. — 2004. — 4 p.
34. The Dow Chemical Company. PRIMAL™ SF-208 ER Binder Based on Formashield™ Technology For Functional Interior Wall Paints. www.dow.com. URL: <https://www.dow.com/content/dam/dcc/documents/en-us/productdatasheet/843/843-02173-01-primal-sf208er-binder-tds.pdf> (date of access: 05.09.2022).
35. Про компанію. kompozit.ua. URL: <https://kompozit.ua/about/> (date of access: 05.09.2022).
36. Патент на корисну модель UA № 143366 U, МПК C09D 5/00; C09D 5/00 (2020.01). Лакофарбова композиція. Патентовласник: Остапенко Дмитро Ігорович; Bratislava, КОМПОЗИТ ЄУРОПЕ С. Р. О. № u 2020 00920; заявл. 13.02.2020; опубл. 27.07.2020, Бюл. № 14. — 6 с.
37. VOC Emissions Test Report Formaldehyde Reduction. Eurofins Product Testing A/S. — 2019. — 8 p.
38. ДСТУ EN 13300:2012. Фарби та лаки. Водно-дисперсійні лакофарбові матеріали та системи покриттів для внутрішніх стін і стель.; Чинний від 2013-07-01. Вид. офіц. Київ: Мінекономрозвитку України. — 2013. — 8 с.

39. Про затвердження Технічного регламенту щодо обмеження викидів летких органічних сполук унаслідок використання органічних розчинників у лакофарбових матеріалах для будівель та ремонту колісних транспортних засобів: Наказ м-ва екон. розвитку і торгівлі України від 02.10.2018 р. № 1394.

SECTION: EARTH SCIENCE

УДК 911.2(477.64):338.438.11

Арсененко Ірина Анатоліївна, Донченко Лариса Михайлівна,
Донець Ірина Анатоліївна
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Україна)

РЕЛЬЄФ ЯК ПРИРОДНИЙ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. В Запорізькій області рельєф є відмінним природним рекреаційно-туристичним ресурсом. Як відомо, рельєф є одним з багатьох складових ландшафту, тому деякі складові рельєфу є туристичними ресурсами. Рівнинність території Запорізької області та наявність акумулятивних утворень – морських кіс і пересипів, сприяють розвитку багатьох видів рекреації.

Ключові слова: природні туристичні ресурси, рельєф, туристична діяльність, акумулятивні коси, пляжі.

Iryna Arsenenko, Larysa Donchenko, Iryna Donets
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Ukraine)

RELIEF AS A NATURAL RECREATIONAL AND TOURIST RESOURCE OF THE ZAPORIZHZHIA REGION

Abstract. In the Zaporizhzhia region, the terrain is an excellent natural recreational and tourist resource. As you know, relief is one of the many components of the landscape, therefore some components of the relief are tourist resources. The flatness of the territory of the Zaporizhzhia region and the presence of accumulative formations - sea spits and overbanks contribute to the development of many types of recreation.

Key words: natural tourist resources, relief, tourist activity, accumulative spits, beaches.

Рекреаційно-туристичні ресурси – це об'єкти, явища чи процеси природного, антропогенного або змішаного походження, які можуть безпосередньо задовольнити потреби людей у відпочинку та змістовному проведенні дозвілля [1, 2]. Рекреаційно-туристичні ресурси поділяють на природні, природно-антропогенні та антропогенні. Природні рекреаційно-туристичні ресурси – об'єкти та явища природного походження.

Рельєф – природний чинник, що має для туристичної діяльності в основному опосередковане значення, оскільки впливає на кліматичні умови території, ґрунтові води, річки та формування ландшафтів. Проте цей чинник може і безпосередньо сприяти розвитку туристичної діяльності, наприклад, рівнинність території Запорізького регіону сприяє розвитку пішохідного туризму; а унікальність форм рельєфу, таких як рештки кристалічних порід у вигляді г. Бельмак-Могила, яка є найвищою точкою Запорізької області й підноситься над рівнем моря на 327 км, Могили: Кам'яна, Салтичія, Корсак (рис. 1) та ін. слугують об'єктами екскурсійних програм.

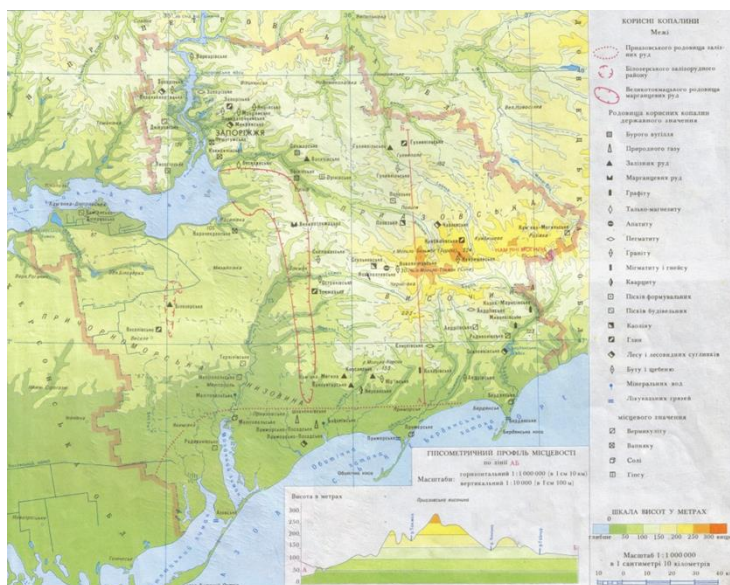

Рисунок 1 – Фізико-географічна карта Запорізької області [3, с. 18]

Загалом же для розвитку туристичної діяльності у Запорізькому регіоні характер поверхні можна вважати суперечливим. З одного боку, територія поблизу Азовського моря, приваблює туристів і екскурсантів своїми акумулятивними формами рельєфу, гарними морськими пляжами, глибоко врізаними піщаними косами, які мають велику кількість мілководних заток, що добре прогріваються сонцем (наприклад, Федотова коса з кося Бірючий острів, Пересип Молочного лиману, Обитічна та Бердянські коси); лиманами (Молочний, Утлюцький) з лікувальними грязями, які сприяють розвитку курортів (Кирилівка, Бердянськ і Приморськ) [4].

Глибоко в Азовське море вдаються коси Федотова, Бердянська й Обитічна, на яких розташовані численні туристично-рекреаційні підприємства. В геоморфологічному відношенні коси північного узбережжя Азовського моря є низовинними клиноподібними піщано-черепашковими півостровами, які глибоко заходять в акваторію Азовського моря під кутом близько 45° до умовної берегової лінії та орієнтовані з північного сходу на

південний захід. Широкою північною основою коси поєднуються з материковим уступом. У місці приєднання коси до материкової суші завжди є береговий виступ, звернений у бік моря. У центральних частинах кіс відзначаються вузькі ділянки, які у південній частині змінюються значними розширеннями. Південна (верхова) частина цих акумулятивних півостровів характеризується подовженою, звуженою і відхиленою на південний захід верхівкою (на деяких косах називаються «дзензик»). У переважній більшості рельєф кіс північного узбережжя Азовського моря низовино-рівнинний [5, с. 172]

У рельєфі кіс Запорізького Приазов'я виявлено ряд закономірностей: всі вони мають трикутну форму і розташовані поблизу усть річок (рр. Берда, Обитічна). Своєю основою коси зчленовуються з берегом. Поверхня їх слабохвиляста, східне узбережжя (навітряне) більш високе, західне – пологіе [5, с. 171], являють собою пляжі загальною площею 2208,4 тис. м² [6, с. 84-86].

Уздовж східного узбережжя кіс тягнуться відділені від моря піщаними наносами лагуни з мулово-піщаним дном і покладами лікувальних грязей. Між лагунами і пляжами виділяються піщано-черепашкові берегові вали, що утворилися від переміщення великих мас мушель і піску під час штормів і прибою.

Коса Федотова відокремлює Азовське море від Утлюцького лиману. Її довжина 23 км (без урахування коси Бирючий острів), Запорізькому Приазов'ю належить 18,0 км (інша частина належить Херсонській області), ширина – 0,2-0,5 км, висота – 0,3-2,5 м. В минулому вона розпадалася на низку окремих островів, а зараз під час штормів розривається тимчасовими протоками. По косі на відстані 6,2 км від материка розташоване суглинисте утворення, де знаходиться с. Степок. Розміри цього утворення становлять 2,6 на 1,6 км, а висота 1,6-6,6 м над рівнем моря, береги всіх сторін обривисті, місцями можуть розмиватись хвилями Азовського моря й Утлюцького лиману. туристично-оздоровчі заклади розташовані суцільною смугою в прибережній смузі коси до с. Степок.

Пересип Молочного лиману простягнувся від східного краю Кирилівського півострова на північний схід. Ширина пересипу – 0,2-0,9 км, його висота досягає 2,5 м. Ділянка від півострова Кирилівка до промоїни суцільною смугою зайнята функціонуючими базами відпочинку та базами, які ще будуються. Далі від промоїни пролягає вільна від забудов територія.

Коса Обитічна має довжину 30 км, її південно-західна частина більш піднята і характеризується пересічним рельєфом, де поряд із піщаними пагорбами і дюнами («кучугурами») багато видовжених низин – «улоговин видування». Кучугури нерухомі, самозакріплені рослинністю. У материковій частині переважають озера і лимани, поділені вузькими пересипами, а крайня частина має два виступи, які вузькою смугою заходять на 2-3 км у відкрите море. Це молоде утворення в основному з піщано-черепашкових відкладень, місцями в них переважають мушлі. Територія Обитічної коси входить до ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Коса Обитічна» загальною площею 8863 га [7, с. 138] який є складовою Приазовського національного природного парку і є найбільшою із суходільних частин національного парку. Її особливість – значна довжина (близько 30 км) і водночас невелика ширина. Коса осередок унікальної водно-болотної і степової рослинності [8]. У зв'язку з тим, що коса є заповідником державного

значення, на ній немає туристично- рекреаційних закладів, але є можливість для організації туристичної діяльності, а саме заняттям пізнавальним, екологічним туризмом (огляд пейзажів, ознайомлення з флорою та фауною); зайняття спортивним туризмом; прогуляно-пікніковий відпочинок [9, с. 42].

Бердянська коса має довжину 23 км і ширину в прибережній частині біля 5 км. Уздовж східного краю тягнеться низка озер і лагун, відгороджених прибережним валом. Майже на всьому протязі коса використовується як зона відпочинку і відрізняється від інших кіс великою господарською освоєністю. 81,3 % туристично-рекреаційних закладів курорту Бердянська знаходяться в межах коси, у тому числі на її початку 53,0 % (переважно санаторно-курортні заклади) і на самій косі 28,3 % (заклади відпочинку) (рис. 2).

Рисунок 2 – Картосхема розміщення оздоровчих закладів на території Бердянської коси [10]

На дальній частині Бердянської коси знаходиться ландшафтний заказник місцевого значення «Оголовок Бердянської коси», заповіданий в 1998 році на площі 221 га. В 2010 році територія заказника «Оголовок Бердянської коси» площею 5 га увійшла до Приазовського національного природного парку, де рекреаційна діяльність заборонена [11, с. 31]

З іншого боку, одноманітний рівнинний рельєф, відсутність пейзажного різноманіття, специфіка форм рельєфу, що пов'язана з акумулятивно-абразійною діяльністю моря (наявність гравітаційних форм рельєфу: зсувів, обвалів, осипів, еолових форм рельєфу: дюнних і кучугурних пісків), стримують розвиток туристичної діяльності, знижують атрактивність і пейзажне різноманіття території і спричиняють певні технічні труднощі при спорудженні різних об'єктів. Не сприяє розвитку туристичної діяльності також відсутність єдиного реального кадастру земель рекреаційного призначення [9, с. 43].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Сажнева Н. М., Арсененко І.А. Рекреаційна географія та туризм (словник-довідник сучасних термінологічних понять): навч. посіб. Мелітополь: «Люкс», 2007. 254 с.

2. Алешугіна Н. О., Барановська О. В., Барановський М. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України з основами туристичного ресурсознавства. Чернігів: Вид-во ЧНТУ, 2015. 492 с.
3. Фізична географія Запорізької області: хрестоматія / Л.М. Даценко, В.В. Молодиченко, В.П. Воровка та ін. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. 200 с.
4. Донченко Л.М. Оцінка пляжних ресурсів для рекреаційного використання на прикладі Запорізького Приазов'я. Географія і сучасність: Зб. наук. праць НПУ ім. М.П. Драгоманова. Вип.13. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. С. 129-135.
5. Прохорова Л. А., Непша А. В., Завьялова Т. В., Сапун Т. А. Особенности геолого-геоморфологического строения кос и пересыпей северного побережья Азовского моря. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки. Херсон: ХДУ, 2018. № 9. С. 169-185.
6. Сорокіна Н. С. Лікувальні мінеральні води Приазов'я. Природа та господарство північного Приазов'я: зб. наук. праць. Мелітополь, 1993. С. 46-48.
7. Непша О.В. Обитічна коса в системі природно-заповідного фонду України. Соціальні та екологічні технології: актуальні проблеми теорії та практики: матеріали X міжнародної Інтернет-конференції (Мелітополь, 24-26 січня, 2018 року. Мелітополь: ТОВ «Колор Принт», 2018. С. 138-139.
8. Іванова В.М., Непша О.В. Передумови організації та проведення екологічного туризму на косах північно-західного Приазов'я. Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку: матеріали II Міжнар. наук.- практ. інтернетконф.(25-26 квітня 2018 року). Бердянськ: БДПУ, 2018. С. 34-35.
9. Арсененко В.А., Донченко Л.М., Донець І.А. Природні туристичні ресурси як важливий чинник розвитку туризму в Запорізькому регіоні. International Scientific and Practical Conference «World science». Т. 4. № 12 (28). Dubai: ROST, 2017. С. 41-50.
10. Все об отдыхе на Азовском море URL: <https://www.kurortazova.net/berdyansk/karta-baz-otdyha/> (дата звернення: 05.09.2022)
11. Непша О.В. Природоохоронні території, як фактор збереження і стабільності Бердянської коси. Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (20-21 квітня 2017 року): збірник тез. Бердянськ: БДПУ, 2017. С. 30-31.

УДК 911.2 (477.64)

Гришко Світлана Вікторівна, Зав'ялова Тетяна Василівна,
Левада Ольга Михайлівна, Непша Олександр Вікторович,
Прохорова Лариса Анатоліївна
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Україна)

ФІЗИКО-ХІМІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЧОРНОЗЕМІВ ЗВИЧАЙНИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. В Запорізькій області Чорноземи звичайні суцільними масивами покривають вододіли і їхні положисті схили, утворюють більш-менш однорідний ґрунтовий покрив, де майже відсутній поверхневий стік. Чорноземи звичайні по глибині профілю, за вмістом гумусу і деяким іншим, морфологічним і фізико-хімічним ознакам поділяються на чорноземи звичайні глибокі, чорноземи звичайні, чорноземи звичайні малопотужні.

Ключові слова: Запорізька область, чорноземи звичайні, вміст гуму, механічний склад ґрунтів, водно-фізичні властивості ґрунтів.

Svitlana Hryshko, Tetyana Zavyalova, Olga Levada,
Oleksandr Nepsha, Larysa Prokhorova
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Ukraine)

PHYSICO-CHEMICAL PROPERTIES OF CHERNOZEMS OF THE NORMAL TERRITORY OF THE ZAPORIZHZHIA REGION

Abstract. In the Zaporizhzhia region, Chernozems cover watersheds and their positive slopes with ordinary solid massifs, forming a more or less uniform soil cover, where there is almost no surface runoff. Ordinary chernozems are divided into deep ordinary chernozems, ordinary chernozems and low-power ordinary chernozems according to the depth of the profile, humus content and some other morphological and physicochemical characteristics.

Key words: Zaporizhzhia region, ordinary chernozems, rubber content, mechanical composition of soils, water-physical properties of soils.

На території Запорізької області чорноземи звичайні суцільними масивами покривають вододіли і їхні положисті схили, утворюють більш-менш однорідний ґрунтовий покрив, де майже відсутній поверхневий стік [1, 2]. Чорноземи звичайні по глибині профілю, за вмістом гумусу і деяким іншим, морфологічним і фізико-хімічним ознакам поділяються на чорноземи звичайні глибокі, чорноземи звичайні, чорноземи звичайні малопотужні (рис. 1).

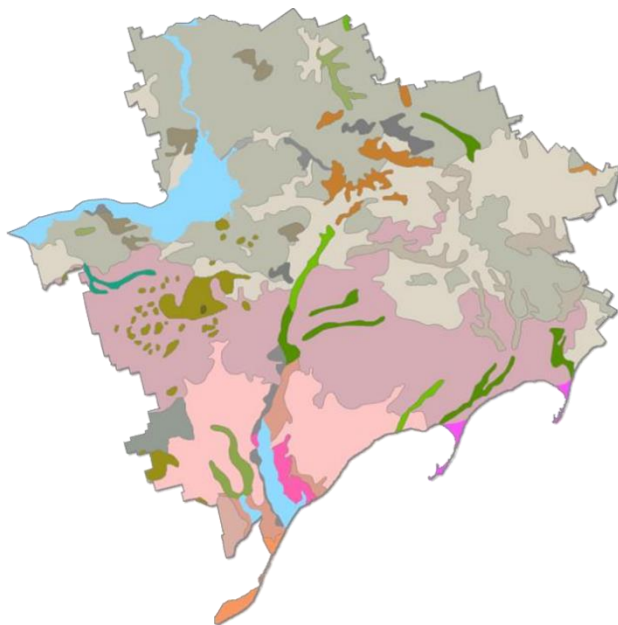

Рисунок – 1. Ґрунти Запорізької області [3]

Умовні позначки до рисунку 1:

- Чорноземи звичайні на лесових породах
- Чорноземи звичайні малогумусні глибокі
- Чорноземи звичайні середньогумусні
- Чорноземи звичайні малогумусні
- Чорноземи звичайні малогумусні неглибокі

Формування чорноземів відбувалося під впливом трав'янистої степової рослинності (дерновий процес ґрунтоутворення) при глибокому (більш 5-7 м) заляганні підземних вод, в умовах нормального режиму атмосферного зволоження на лесах і лесових карбонатних незасолених і неоглеєних породах. Ґрунтоутворення йшло за рахунок накопичення гумусу і мінеральних речовин при рості і відмиранні трав'янистої рослинності [4, 5, 6].

Загальна глибина гумусового профілю ($H + H_{PK}$) у чорноземах звичайних глибоких 85-100 см, у чорноземах звичайних – 75-85 см, у чорноземах звичайних малопотужних – 55-60 см; гумусовий (H) горизонт відповідно 40-45; 35-40; 30-35 см, рівномірно гумусовий, темно-сірий, у вологому стані майже чорний. Перерозподіл фракцій по профілю не спостерігається (рис. 2). Структура в надорному шарі зерниста, в орному – розсипчаста. Закипання від HCl спостерігається в межах перехідного горизонту. Карбонати зосереджені в породі у вигляді аморфної білизни, у межах перехідного горизонту – у вигляді сіруватого нальоту [7, 8].

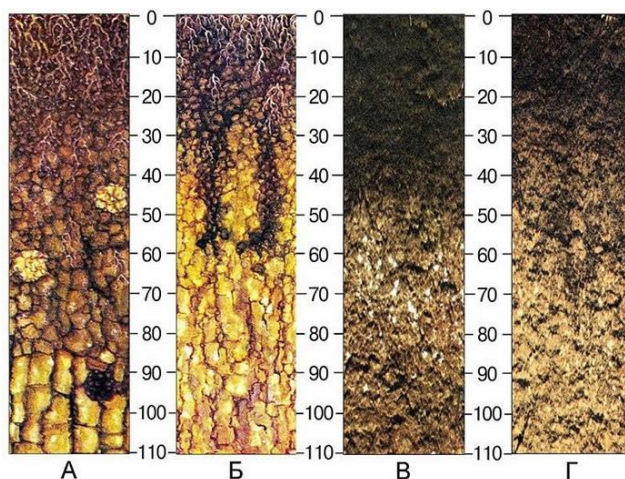

Рисунок 2 – Профілі чорноземних ґрунтів Запорізької області [9]

Умовні позначки: чорнозем звичайний середньо-гумусний (А);
чорнозем звичайний мало-гумусний (Б); чорнозем міцелярно-карбонатний
(В); чорнозем південний (Г)

Механічний склад ґрунтів у більшому ступені важко-суглинистий і глинистий, зустрічається також супіщаний, легко- і середньо-суглинистий.

Водно-фізичні властивості сприятливі для рослин. Вони утворюють умови для активної діяльності підземних мікроорганізмів, що сприяють накопиченню в ґрунті рухливих форм поживних речовин.

Чорноземи звичайні за вмістом гумусу відносяться до малогумусних. Гумусу в орному шарі в середньому міститься: у чорноземах звичайних глибоких важко-суглинистих – 4,4 %, легко-глинистих – 4,5%, у чорноземах звичайних легко-суглинистих – 1,7 – 1,9 %, середньо-суглинистих – 2,6-2,9 %, важко-суглинистих – 3,1%, у чорноземах звичайних карбонатних важко-суглинистих – 4,2%, легко-глинистих – 4,5%, у чорноземах звичайних лужних середньо-суглинистих – 2,1%, важко-суглинистих – 4,2%, легкоглинистих – 4,0-5,0%, у чорноземах звичайних малопотужних середньо-суглинистих – 2,2%, важко-суглинистих і глинистих – 4,1% [7, 8].

Вниз по профілю кількість гумусу поступово зменшується. Від кількості гумусу залежить і кількість азоту: чим вище відсоток гумусу, тим більше азоту. У ґрунтах, важких за механічним складом, вміст гумусу й азоту вище, а по всім іншим видам ґрунтів цієї групи визначеного механічного складу приблизно однаково. Вміст загального азоту в орному шарі чорноземів звичайних малогумусних і відповідних чорноземах малопотужних – 0,19 – 0,26 %. В усіх ґрунтах цієї групи вміст загального азоту убуває аналогічно гумусу в глибоку профілю. Така залежність у розподілі загального азоту по ґрунтах і їхніх генетичних горизонтах пов'язана з біологічним характером утворення азоту.

Ґрунти забезпечені легкорозчинним фосфором і калієм. В орному шарі в середньому міститься фосфору і калію в мг на 100 г ґрунту: у чорноземах глибоких

середньо-суглинистих відповідно 10,3 і 9,4, важко-суглинистих – 12,2 і 9,4, легко-глинистих – 13,3 і 10,0; у чорноземах звичайних глибоких лужних середньо-суглинистих фосфору – 11,3, калію – 9,1. Тважко-суглинистих відповідно – 18-20 і 10-17, у чорноземах звичайних фосфору – 13,8 – 15,3, калію – 17,7, важко-суглинистих відповідно 11,0 і 10,1, середньо-суглинистих – 8,7 і 8,7; у чорноземах звичайних карбонатних важко-суглинистих – 0,7 і 12,9, легко-глинистих – 12,0 і 9,7; у чорноземах звичайних лужних середньо-суглинистих – 7,6 і 6,0), важко-суглинистих – 10,1 і 9,7, легко-глинистих – 12,7 і 10,5; у чорноземах звичайних малопотужних середньо-суглинистих – 11,9 і 8,9, важко-суглинистих – 8,9 і 9,5, легко-глинистих – 9,3 і 9,7 [7, 8].

Валовий вміст фосфору майже у всіх ґрунтах приблизно однаковий. Трохи відрізняються меншою кількістю його чорноземи звичайні малогумусні західної околиці Запорізької рівнини, де ґрунти трохи легші за механічним складом в зв'язку із близькістю Дніпра.

Разом з тим спостерігається поступове зменшення фосфору від верхніх більш гумусових горизонтів до нижнього менш гумусованого і до ґрунтоутворюючої породи. Це пов'язано з винятковою роллю біологічних процесів в акумуляції фосфору у верхніх горизонтах ґрунту.

Загальний вміст поживних речовин у ґрунті не може служити критерієм для судження про ступінь забезпеченості ними рослин, тому що значна частина їх знаходиться в не засвоєній формі. Тому великого значення набувають дані про вміст рухливих поживних речовин у ґрунті, що використовуються і можуть бути використані сільськогосподарськими рослинами.

Вміст рухливого фосфору в орному шарі ґрунтів цієї групи трохи вище в порівнянні з підорним. Це безпосередньо залежить від більшої кількості гумусу в орному шарі і кращому ступені його окультурення.

Реакція ґрунтового розчину близька до нейтрального. Чорноземи звичайні характеризуються високим насиченням кальцієм, відсутністю перерозподілу фракцій по профілі, а в зв'язку з цим – відсутні які-небудь ознаки диференціації профілю на горизонти елювію та ілювію.

Велика насиченість кальцієм, високий вміст мулових часток і велика кількість гумусу забезпечують оптимальні умови для створення добре виявленої агрономічно цінної водостійкої зернистої структури (особливо в найбільш збагаченим гумусом горизонті Н). Такі структурні елементи мають здатність вбирати в себе вологу і легко віддавати її рослинам. Вони так само забезпечують гарний водно-повітряний режим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Фізична географія Запорізької області: хрестоматія / Л. М. Даценко, В. В. Молодиченко, В. П. Воронка та ін. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. 200 с.
2. Гришко С.В., Зав'ялова Т.В., Прохорова Л.В. Основні риси ґрунтового покриву Запорізької області. Актуальные научные исследования в современном мире // Журнал. Переяслав, 2021. Вып. 5(73). Ч. 3 С. 100-106.

3. Карта ґрунтів Запорізької області URL: <https://geomap.land.kiev.ua/obl-7.html> (дата звернення: 22.09.2022)
4. Гришко С.В., Циганок О.О., Іванов Б.В. Ґрунтоутворювальні породи Запорізької області. Current challenges of modern science // Collection of Scientific Works. Pereiaslav, 2022. Issue 8(74). С. 5-8.
5. Непша О.В., Дьячкова А. В., Іванов Б.В., Хомотюк Ю.П. Рельєф як фактор ґрунтоутворення території Запорізької області. Actual scientific research in the modern world // Journal. Pereiaslav, 2022. Issue 8(88). С. 94-99.
6. Непша О.В., Іванов Б.В., Хомотюк Ю.П., Тутова А.С. Клімат як чинник ґрунтоутворення в межах території Запорізької області. Actual scientific research in the modern world // Journal. Pereiaslav, 2022. Issue 8(88). С. 88-93.
7. Ґрунти Запорізької області / За ред. Ф.П. Старицького. Днепропетровск: Промінь, 1969. 57 с.
8. Гришко С.В., Непша О.В. Фізико-хімічні властивості ґрунтів Запорізької області. Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том 6: Проєктування суспільних та гуманітарних досліджень: колективна монографія / Наукова редакція: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький. Конін – Ужгород – Перемишль – Херсон: Посвіт, 2021. С. 241-255.
9. Петроченко В.І. Природа Запорізького краю: Довідник. Запоріжжя: «Тандем Арт Студія», 2009. 200 с.

SECTION: PEDAGOGY

УДК 37.091.313:5

Dyuzhikova Tetyana, Iryna Kulyk
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Ukraine)

INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS IN THE TEACHING OF SCHOOL CHEMISTRY AND BIOLOGY COURSES

Abstract. *The interrelationships between the basic chemical and biological concepts determine the wide possibilities of integration of the teaching methods of these disciplines and the creation of a unified system of methodical training of biology and chemistry teachers.*

Key words: *teaching method of chemistry, teaching method of biology, the content of school chemical and biological education, the program of general educational institutions.*

Дюжикова Тетяна Миколаївна, Кулик Ірина Олександрівна
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Україна)

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ У ВИКЛАДАННІ ШКІЛЬНИХ КУРСІВ ХІМІЇ І БІОЛОГІЇ

Анотація. *Взаємозв'язки між основними хімічними та біологічними поняттями обумовлюють широкі можливості інтеграції методик викладання цих дисциплін та створення єдиної системи методичної підготовки вчителя біології і хімії.*

Ключові слова: *методика навчання хімії, методика навчання біології, зміст шкільної хімічної та біологічної освіти, програма загальноосвітніх навчальних закладів.*

Biology and chemistry belong to the same educational field «Natural science», so the teaching goals of these subjects are based on the single goals of all natural science education, formulated in the State standard of basic and comprehensive general secondary education: the formation of a comprehensively developed personality, the study and assimilation of the basic concepts and laws of natural sciences and methods of scientific knowledge, formation and development of students' cognitive abilities.

The integration between biology and chemistry can be traced during the study of the structure and chemical composition of the cell, the nature of chemical processes in living tissues, and the conditioning of biological functions by chemical reactions. Studying the metabolism of substances in living organisms from a chemical point of view, we follow a set of a large number of relatively simple and uniform chemical reactions that are combined with each other in time, do not occur randomly, but in a strict sequence, resulting in the formation of long

chains of reactions. And this order is naturally aimed at constant self-preservation and self-reproduction of the entire living system as a whole under the given conditions of the surrounding environment. In short, such specific properties of living organisms as growth, reproduction, movement, excitability, ability to respond to changes in the external environment are associated with certain complexes of chemical transformations. Chemistry revealed the most important role of chlorophyll as the chemical basis of photosynthesis in plants [1, p. 168-169].

Therefore, we suggest giving tasks that involve the explanation of phenomena, processes, and in this case the process of photosynthesis in plants, based on known laws of chemistry. The importance of the integration of biology with chemistry is extremely great in the formation of holistic knowledge about nature [2, 3].

Analysis of the structure and content of school chemical and biological education, programs for general educational institutions, proves that they have many common didactic units: concepts, laws, theories, research methods. During the selection of the content of school courses in biology and chemistry, uniform didactic principles of scientificity, accessibility, systematicity and systematicity, historicism, distribution of difficulties, democratization and humanization, humanitarianization, connection with life are used.

The teaching methods used in the methodology of teaching chemistry and biology are numerous and diverse, but they can be combined into a single classification.

According to the type of cognitive activity - explanatory and illustrative (reproductive), partially search (heuristic), research (search with a problem statement).

According to the sources of knowledge and the nature of the received information - verbal, visual and practical.

Specific teaching methods are forms of joint activity of the teacher and students during the study of chemistry and biology.

In the teaching methods of both disciplines, it is also possible to distinguish general pedagogical methods (conversation, story, independent work), general logical (analogy, induction, deduction), research methods (chemical and biological experiments, observation, modeling).

The similarity of the teaching methods used in the methodology of teaching biology and chemistry, despite their specificity, are aimed at the implementation of single didactic functions.

The educational function is the formation of a complete system of knowledge about nature. In chemistry, the objects of study are chemical substances and their properties, chemical processes, in biology, they are living objects, biological phenomena and their regularities.

The educational function is the formation of a culture of mental work, the ability to work with a textbook, devices, rationally perform tasks, establish intersubject connections in biology and chemistry.

The developmental function reflects the role of intersubject connections in the development of students' systematic and creative thinking.

The stimulating function is manifested in the fact that the teacher in the process of learning encourages students to take active actions to learn the learning material, seeks to increase learning motivation.

Updating the content of school education, improving the learning process, and the emergence of new learning tools lead to the development of their methods. In the methodology of teaching chemistry and biology, uniform didactic requirements regarding teaching methods are used. When choosing teaching methods, the main thing is the purpose of the lesson and the content of the educational material. When choosing methods to achieve an optimal combination of words and visual aids, during the implementation of educational experiments in both chemistry and biology, one should take into account the content of the educational material, the level of development of students, the degree of their independence, the teacher's preparedness, his desire to diversify the lesson and stimulate students' interest in knowledge [4, 5].

The study of «Chemistry teaching methods» is not limited to a lecture course. In laboratory classes, students of the Faculty of Biology acquire skills in demonstrating chemical experiments, master the methodology of solving chemical problems, learn to plan and conduct lessons, and solve problems that arise in the professional activity of a chemistry teacher [4].

During the study of the practical course on the methodology of teaching chemistry, considerable attention is paid to the independent work of students, and knowledge, skills and abilities are deepened and improved during pedagogical practice in educational institutions. It is then that the subject-methodical competences of future chemistry teachers are formed. The integration of techniques and methods of learning is observed during trial and credit lessons in chemistry and biology. Integrative connections are used at different stages of the lesson: to update basic knowledge, motivate educational activities, present new material, generalize and systematize knowledge, solve computational problems on an interdisciplinary basis. The use of a chemical experiment in integrated classes in chemistry and biology forms a unified natural-scientific picture of the world in students, strengthens the integration of natural-scientific knowledge. Biology students use the acquired knowledge to form concepts about the biological role of oxygen and ozone, chemical properties of water and solutions, redox reactions, organic and inorganic substances, about the biochemical analysis of blood and the chemical composition of bones, the structure of proteins, fats, carbohydrates and nucleic acids, about chemicals in the composition of medicinal plants, chemical methods of plant protection, the composition of chemicals in plant and animal cells, the harmful effects of alcohol, etc.

Thus, it is the interdisciplinary connections in chemistry and biology that provide the prerequisites for the integration of the content and teaching methods that correspond to the educational subjects and create the basis for the formation of an integral system of methodical training of the future teacher of chemistry and biology.

REFERENCES:

1. Гринюк О.С. Реалізація міжпредметних зв'язків засобами шкільного підручника біології. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. пр. – К., 2014. Вип. 14. С. 165-174.
2. Ільченко В. Р. Біологія: підруч. для 7 кл. заг.-осв. навч. закл. / В. Р. Ільченко, Л. М. Рибалко, Т. О. Півень. – Полтава: Довкілля-К, 2007. – 240 с

3. Ільченко В. Р. Хімія: підруч. для 7 кл. заг.-осв. навч. закл / В. Р. Ільченко, В. С. Коваленко, Г. О. Білокінь. – Полтава: Довкілля-К, 2007. – 144с.
4. Міжпредметні зв'язки у навчанні хімії: навч.-метод. посіб. / Л.В. Туріщева. – Х.: Основа, 2004. – 95 с.
5. Активні форми та методи навчання біології: навч. посіб. / уклад. К. М. Задорожний – Х.: Основа, 2008. – 123 с.

Mirzakarimova Zebo Avazovna
4-MMT tarbiyachisi
Buloqboshi tuman, Andijon viloyati
(Andijon, Uzbekistan)

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI
RIVOJLANTIRISH BO'YICHA AYRIM TAVSIYALAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchi bolalarni nutqini to'g'ri rivojlantirishga sabab bo'ladigan omillar, so'z boyligi va to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatuvchi usullar va tajribalar haqida so'z boradi

Tayanch so'zlar: nutq, muloqot, muomila, fikr, lug'at, qobilyat, til, nutq vositalari, hissiyotlar, tovushlar, talaffuz

Abstract. This article discusses about the factors that lead to the correct development of children's speech in preschool educational institutions, methods and experiences that teach vocabulary and correct pronunciation.

Key words: speech, communication, behavior, thought, vocabulary, ability, language, means of speech, feelings, sounds, pronunciation

Аннотация. В данной статье рассказывается о факторах, которые приводят к правильному развитию речи детей в дошкольных образовательных учреждениях, методах и опытах, обучающих лексике и правильному произношению.

Ключевые слова: речь, общение, поведение, мышление, словарный запас, способность, язык, средства речи, чувства, звуки, произношение.

Barchamizga ma'lumki, bolaning nutqi til qonuniyatlariga to'g'ri amal qilish, kattalar nutqini idrok etish va o'zining ijodiy faolligi natijasida rivojlanadi. Til tafakkur quroli va muomala vositasi hisoblanadi. So'zlarni tushunishni o'rgatishda bolalarga nafaqat ular qarab turgan narsalarning va ularning o'zlari bajarayotgan harakatlarning nomini aytish, balki bolalarga ushbu narsalarni ataylab ko'rsatish va ularni qiziqtirish zarur. Bu usul «ko'rsatib, nomini aytish» usuli deb ataladi. Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirish bo'yicha tavsiyalar quyidagilardan iborat.

- Uch-besh yoshli bolalarda kattalarning mehriga, ularning tushunishiga va u bilan muloqot qilishiga ehtiyoj saqlanib qoladi. Kattalarga nisbatan ishonchga asoslangan muloqot va uning emotsional ahvolini (quvonch, zavq-shavq, qayg'u, xotirjamlik, jahldorlik va h.k.) his qilishga, kayfiyat o'zgarganligi sabablarini tushunishga qodirlik rivojlanadi.

- Kattalar bilan muloqotning yangi shakli – qiziqarli mavzularda muloqot qilish vujudga keladi va rivojlanadi. U dastlab kattalar bilan birgalikdagi bilish faoliyatiga (masalan, o'yin, predmetlar va o'yinchoqlar bilan tajriba o'tkazish, qog'ozdan va tabiiy materialdan narsa yasash va boshq.) qo'shilib ketgan, so'ngra, bola hayotining beshinchi yili oxiriga kelib muayyan vaziyat bilan bog'liq bo'lmagan bilish mavzularidagi «nazariy» muloqot ko'rinishiga ega bo'ladi. Bolalarning katta yoshli odam bilan muloqotga bo'lgan ehtiyojining qondirilmaligi ular o'rtasida

emotsional jihatdan begonalashuvga olib keladi. U turli ko'rinishda namoyon bo'ladi: ba'zi bolalar indamas, hurkak, arzimagan narsaga ham yig'lab yuboruvchi bo'lib qoladilar; boshqalari esa – negativizm, tajovuzni namoyon qilishadi.

- Bolaning imkon doirasi va undan tashqaridagi nutq vositalari bilan faol muloqotga kirishishi, kattalarning savol va takliflariga javob berishi, o'z istak xohishlari, hissiyotlari, fikrlarini ifoda qilgan holda tashabbus ko'rsatib fikr bildirishga intilishini qo'llab-quvvatlash kerak;

- Tengdoshlari ishlariga qiziqishi, o'z taassurotlarini ular bilan o'rtoqlashishni istashi, o'yin harakatlari, ro'y berayotgan hodisaga munosabatini nutq bilan ifodalashga qiziqishini rag'batlantirish;

- Bolangizni lug'at zahirasini kishilar, o'simliklar, oziq-ovqatlar, kiyim-boshlar, mebellar, uy hayvonlari, o'yinchoqlar, narsa-buyum qismlari (ko'ylak yengi, cho'ntaklari va yoqasi; mashina eshigi va g'ildiragi kabilar) nomlari bilan boyitib boring. Gapda so'zlarni bir-biriga to'g'ri bog'lashni (masalan, «Uyda ketdi» emas, «uyga ketdi», «Kecha boraman» emas, «Bugun boraman») o'rgatishga alohida e'tibor berish;

- Bolalarni unli va undosh tovushlarni to'g'ri talaff qilishga o'rgatish; kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning metodik masalalari. Bolaning kattalar va tengdoshlari bilan muloqoti to'laqonli ijtimoiy rivojlanishning muhim shartidir. Shundan kelib chiqqan holda, bolada muloqotga intilish, muloqot bo'yicha sheriklarining talabiga javob berish, ijtimoiy jihatdan o'zini tutishga moslashuvchanlik va xushmuomalalilik kabi xislatlarni tarbiyalamoq zarur. Kattalar (ota-onalar, pedagoglar) shuni tushunishlari lozimki, qator holatlarda salbiy muloqot tajribasi bolani biron-bir harakatga undamaydi, balki bolani insoniy munosabatlar olamida o'zini ko'rsatishdan «aynitadi», himoya mexanizmlari – o'zi bilan insoniy olam o'rtasidagi «devor», atrofdagi olamni «ko'rmaslik» paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin: bola odamlar haqidagi savollarga javob bermaydi, suratlarda odamlarni «ko'rmaydi», odamlar va hayvonlarni tasvirlovchi o'yinchoqlar bilan o'ynamaydi. Muloqotdan faol bosh tortayotgan bolaning dunyosiga qo'pol aralashish salbiy oqibatlariga va tajovuzga olib keladi. Salbiy kechinmalar cho'qqisida o'ziga nisbatan tajovuz tug'uladi. Bolaga oilada va maktabgacha ta'lim muassasasida psixologik jihatdan qulay bo'lishi, uning kattalar va tengdoshlari o'rtasida emotsional jihatdan qulay muhit yaratish, ular bilan o'zaro munosabatlardan quvonch va zavq olishlari uchun quyidagilar zarur:

- Bolaga kattalar va tengdoshlarining turli emotsional holatdagi hissiyotlari va kechinmalari olamini ochib berish; - bolaning boshqa bolalar bilan ishongan holatda muloqot qilishi uchun sharoit yaratish; - quvonchli, qayg'uli, xotirjam, emotsional holatini ko'rish va tushunishga bo'lgan intilishni rivojlantirish; - o'zini tutib turish va g'azab, qo'rquv, jahl hislarini ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda namoyon qilishni rivojlantirish (boshqa bolani turtmaslik, urmaslik, o'yinchoqni qo'ldan tortib olmaslik va h.k.); - jamiyatda qabul qilingan muloqot usullaridan foydalanish ko'nikmasini tarbiyalash: ochiq chehra bilan salomlashish va xayrlashish, o'z iltimos va takliflarini xushmuomalalik bilan bildirish; yordam berganlik, mehmon qilganlik uchun, o'yinchoqni berib turganlik uchun minnatdorchilik izhor qilish; o'rtog'ining iltimosiga xushmuomalalilik bilan javob qaytarish; javobini xotirjamlik bilan tinglash; o'rtog'ini xafa qilmaydigan ohangda o'z noroziligini izhor qilish. Pedagogik ishlar to'g'ri tashkil qilinganida

maktabgacha yoshdagi bola besh yoshga kelib ijtimoiy rivojlanishning quyidagi ko'rsatkichlariga ega bo'ladi:

- Insoniy munosabatlarni tushunadi, atrofdagilarning unga nisbatan yaxshi va yomon munosabatlarini his qiladi va anglaydi; ota-onasining, tengdoshining emotsional ahvolidagi o'zgarishlarni payqaydi; diqqat- e'tibor, hamdardlik izhor qiladi; - «men xohlayman!» vaziyatga oid bevosita istagini to'xtatib turishga qodir. Empatiya (hamdardlik) va emotsional ekspressiya (quvonch, qayg'u va boshqa holatlarni ifodalash) xususiyatidagi kechinmalar bola xulq-atvori va muloqotining tartibga soluvchisiga aylanadi;

- Bolalar barqaror o'yin birlashmalariga kirishi mumkin, muloqotda va birgalikdagi faoliyatda quvonch, zavqlanish, qayg'u va boshqa holatlarni ifodalash uchun emotsional ekspressiv nutqiy va nonutqiy vositalardan foydalanadi. 3 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish emotsional tusga ega bo'lishi lozim. Bunda ko'rgazmaviylik, o'yin usullari va didaktik o'yinlarni keng qo'llash zarur. Harakatni anglatuvchi so'zlarni («ko'rsat», «takkiat», «tashla», «karsak chal» va boshk.) tushunishni o'rgatishda bu so'zlarni ushbu harakat bola yoki katta yoshli odam tomonidan amalga oshirilayotgan paytda aytish lozim. Zarur so'zni aytishda bolaning ko'lidan ushlab, tegishli harakatni bajarib ko'rish mumkin. So'zni tushunishni mustahkamlash uchun kichkintoyga «ko'rsat» deganda katta yoshli odam nomini aytgan narsani barmog'i bilan ko'rsatishni va «ber» deganda katta yoshli odam nomini aytgan narsani olib berishni o'rgatish zarur. Bu usullarni asosan bolalar taniydigan va nomlarini tushuna boshlagan narsalarga nisbatan ko'llash mumkin. Aynan bitta so'zda uzoq to'xtalib qolib ketmaslik kerak, balki uning sonini asta-sekin kengaytirib borish, ayni paytda ilgari o'zlashtirilgan so'zlarni ham unutmaslik lozim. Til tafakkur quroli va muomala vositasi. Til millatning noyobxazinasiga bo'lib doimo og'zaki va yozma holda namoyon bo'lgan. Boy, yorqin, maroqli, nutq so'zlayotgan kim bo'lishidan qat'i nazar, uning nuri hisoblanadi. Tilni oliyanob imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo'lmas ekan tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi. So'z va g'azal sultoni A. Navoiy til va nutq munosabatlarini shunday izoxlaydi. «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa tilning manfaatidir». Ajdodlarimiz bilim o'rgatuvchi ustoz faoliyatiga katta ahamiyat berganlar. Bu pedagogik faoliyatga bo'lgan asosiy talablardan biri edi. Sharq uyg'onish davrining buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiy aqlli, dono va o'tkir fikrlaydigan kishilar to'g'risida shunday deydi: «Aqlli deb shunday kishiga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishda zo'r istidodga ega; yomon ishlardan o'zini chetda olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deyilar». Uning fikricha, «Ta'lim so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa amaliy ish va tajriba bilan o'rganishdir, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakatga, kasb-hunarga berilgan bo'lishidir. Agar ular ish, kasb-hunarga berilgan bo'lsalar, kasb-hunarga qiziqsalar, shu qiziqish ularni butunlay kasb-hunarga jalb etsa, demak, ular kasb-hunarning chinakam oshig'i bo'ladilar»

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalkoidasi bo’lish kerak”. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev asari, Toshkent -2017 yil
2. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash- yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi”. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev asari, Toshkent- 2017 yil
3. “Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir” (2- jild) O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asari, Toshkent- 2018 yil
4. Temirova S, Toshpo’latova G. Sinf rahbarlar faoliyati.-T.: “O’qituvchi”, 1985- y, 160 bet
5. G’aybullayev N.R “Barkamollik- taraqqiyot kaliti”. - T.: “O’qituvchi”, 2000- yil 191-bet.
6. Sattor Mahmud. “O’zbek udumlari”. - T.: “Fan”, 2005-yil
7. Kurbanova N.B. “ Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish qonuniyatlari” 2021

Sharipova Mahliyo Hakimovna
Shofirkon tuman 1- maktab ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi
(Buxoro, O'zbekiston),
Ismoilova Shahnoza Vali qizi
NavDPI O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 2-kurs talabasi
(Navoiy, O'zbekiston)

NAVOIY G'AZALLARIDA TAJNIS SAN'ATI

Rezyume. Maqolada Navoiy g'azallarida tajnis san'ati haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: lirika, g'azal, tajnis, she'r, san'at, janr, so'z, dabiyotshunoslik.

Alisher Navoiy lirik merosining asosini g'azallar tashkil etadi. "Xazoyin ulmaoniy"da yigirma mingdan ortiq g'azal bor. Navoiy g'azallarida she'riy san'atlarning ko'pchiligidan foydalangan. Tajnis san'ati ham keng o'rin egallagan.

"Tajnis (yoki jinsdosh) she'r baytida ma'no jihatidan har xil, ammo shakli bir xil yoki shaklan bir-biriga yaqin ikki so'zni keltirib, ular vositasida muayyan fikr, lavha yoki timsolni ta'sirchan ifodalash san'ati bo'lib, asosan, nazmda, ba'zan nasrda ham istifoda etiladi". Tajnis san'atida shoir so'z o'yini orqali asosan shakli

bir xil, ma'nosi har-xil so'zlardan foydalanadi. Bunda har bir misrada aynan bir so'z turli ma'nolarda kelishi shart. Navoiy bu she'riy san'atni murakkab deb bilgan.

Alisher Navoiy g'azallarida tajnisning asosan, quyidagi turlari keng qo'llangan: tajnisi tom yoki mutlaq tajnis, tajnisi muzori', tajnisi xat, tajnisi mukarrar, tajnisi murakkab, tajnisi zoyid.

1. Sahnida yuz gul chiqorib bir yig'och,

Har gulining atri borib bir yig'och.

Tajnis tugal lafzdoshlikdan iborat bo'lsa, tajnisi tom yoki mutlaq tajnis deyiladi. Navoiyning yuqoridagi baytida "yig'och" (to'p) va "yig'och" (masofa) tajnisi tomdir.

2. Nuqta xolingki ko'zdin doimo ma'dum erur,

Nuqtai xol ermas ulkim, nuqtai mavhum erur.

Baytidagi qofiyadosh "ma'dum" va "mavhum" so'zlari o'rtadagi ikki harfning o'zgachaligi bilan farqlanishiga qaramay, tajnisi muzori'ni vujudga keltirgan. Ikki harf o'zgacha bo'lgan so'zlardan tashkil topgan shakldoshlikni tajnisi mutarrad deb ham ataydilar

3. Tajnisi xatti "yozuv tajnisi" ma'nosini anglatuvchi tajnisi xat san'ati arab

yozuvidagi so'zlarning nuqtalardan tashqari mosligiga asoslanadi, ya'ni ikki so'z arab yozuvida yozilganida nuqtalari jihatidagina farqlanadi. Masalan:

Barcha xo'blarning qad-u ruxsoru xattu xoli bor,

Lek ulkim bizni behold aylar o'zga holi bor.

Baytidagi qofiyadosh "xoli" va "holi" so'zlari birida nuqtaning borligi, birida yo'qligi bilangina farq qiladi. Ana shunday so'zlarni baytda keltirish san'ati xattiy tajnis deb ataladi.

4. Tajnisi mukarrar "takrorlanuvchi tajnis" ma'nosini bildiruvchi bu xil san'at bir xil shaklga ega bo'lgan, lekin turli ma'nolarni ifodalovchi ikki so'zning misra oxirida yonma-yon

kelishini nazarda tutadi. Bu xil ikki soʻz oʻzaro toʻla mos boʻlmay, biridan ikkinchisi bir yoki bir necha harf ortiq boʻlishi ham mumkin.

Masalan:

Xalqa-xalqa boʻynuma solmish tanobi zulfini,

Jurmi ishqingʻa magar hukm ayladi dildor dor.

Baytidagi “dildor”, “dor” soʻzlari yonma yon kelib, har ikkisi ikki xil maʼnoni ifodalaydi. “Dildor” soʻzi tarkibidagi “dor” boʻgʻini bilan keying “dor” soʻzi tajnis hosil qilib, bu soʻzlar takrorlanayotgani uchun mukarrar tajnis deb ataladi.

5. Tajnisi murakkab sanʼati “tomm (toʻliq) tajnislarning bir turi murakkab (tarkibli) tajnis deb ataladi. Bu xil tajnislarda shakldosh soʻzlarning biri bir soʻzdan, boshqasi ikki soʻzdan iborat boʻlishi mumkin”

Har labing oʻlganni tirguzmakda, jono, jon erur,

Bu jihatdin bir-birisi birla jonajon erur.

baytidagi “jono, jon” va “jonajon” soʻzlari oʻz tarkibiga koʻra murakkab tajnisi tommni yuzaga keltirgan. Har labing oʻlgan odamni ham tiriltirishga jon bagʻishlaydi, bu jihatdan bir-birisi birla jonajondur.

6. Tajnisi zoyid sanʼati. Bunda tajnislanuvchi soʻzlarning yo oldida, yo oʻrtasida, yo oxirida biror harf orttirilgan boʻladi. Shunga qarab, tajnisning bu turi oʻz navbatida quyidagi turlarga boʻlinadi.

A. Oldindan orttirilgan tajnis. Masalan:

Ilohiy amringa magʻmur yeti torami aʻlo,

Ne yeti torami aʻlo, toʻqquz sipehri muallo.

Yuqoridagi misralarda “aʻlo” va “muallo” soʻzlari oʻzaro tajnisi zoyidni vujudga keltirgan.

B. Oʻrtada orttirilgan tajnis.

Berma ul qomatqa har yon jilva, elning joni bor,

Vah, nedur har dam qiyomat oshkoro aylamak.

Bu yerda esa, “qomatqa” va “qiyomat” soʻzlari orqali tajnisi zoyid sanʼati namoyon boʻlgan. Yoki:

Nozaninligʻ bogʻida qadding niholi, sarvinoz,

Parvarish topmish niyoz ashki toʻkarda ahli noz.

Bu misralarda “niyoz” va “noz” soʻzlari orqali bu sanʼat vujudga kelganining guvohi boʻlishimiz mumkin.

C. Oxirida orttirilgan tajnis.

Navoiy, asru muaddabdur ul mahi maktab,

Adab tariqi bila yozgʻasen anga maktub.

Bu misralarda “maktab” va “maktub” soʻzlari tajnis sanʼatini hosil qilgan. Quyidagi misralarda “mahjub” va “matlub” soʻzlari tajnisi muzoriʼ sanʼatini vujudga keltirgan.

Paridek ulki erur shoʻxlar aro mahjub,

Hijobsizu men, uldur ul telbaga matlub.

Birinci misradagi “mahjub” soʻzi pardalangan, hijoblangan maʼnolarini bildiradi. “Matlub” soʻzi esa xohish, istak maʼnolarini anglatadi. Baytda tajnis hosil qilayotga soʻzlar ikki harf orqali farqlanmoqda. Ikki harf oʻzgacha boʻlgan soʻzlardan tashkil topgan shakldoshlikni

tajlisi mutarrad deb ham ataladi. Baytdan anglashiladiki, u paridek goʻzal mahbubalar aro pardalangan, hijoblangan. Men hijobsizman, u mahbubaga oshiqmen.

Quyidagi gʻazalda ham Navoiy tajnis saʼatidan mohirona foydalangan.

Topmagʻin oʻzni mahol oʻlmish firoqing shomikim,

Tab arodur xasta jism-u tob ul gesudadir.

Bu baytda Navoiy “tab” bilan “tob” soʻzlarining lafzdoshligidan juda mohirona foydalangan. “Tab” “isitma” va “harorat” soʻzlari bilan maʼnodoshdir. “Tob” shakliga ega boʻlgan ikkita soʻz bor. Biri jilo maʼnosida boʻlib, hozirgi “tovlanish” soʻzi shu oʻzakdandir. Ikkinchisi oʻrim, chirmash maʼnosidadir. Yana “tob” koʻchma maʼnoda quvvat, sogʻlomlik va shunga oʻxshash maʼnolarda ham ishlatiladi. “

Alisher Navoiy oʻzbek adabiyotshunosligining barcha sohalari, barcha janrlari, shu jumladan, tajnis janriga ham munosib hissasini qoʻshgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. T.12. – T.: “Fan”, 1996.

Xo'jamberdiyeva M. N.
Qarshi DU doktaranti
(Qarshi, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA EYDEKOLOGIYA TAMOYILLARINING XUSUSIYATLARI

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning va ijtimoiy makonda kattalarning eydekologiya tamoyillariga nisbatan ushbu yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish ularni boshlang'ich ta'lim sharoitlari va kichik yoshdagi o'quvchilarning xususiyatlari bilan bog'liq holda aniqlashtirishga imkon berdi. Biz boshlang'ich sinf o'quvchilari kattalar va o'qituvchilar tomonidan tushunish, qo'llab-quvvatlash va alohida e'tiborga muhtoj bo'lgan erkinlik va mustaqillikni allaqachon his qilishlari kerak deb tasavvur qilamiz. Shunga ko'ra, biz boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun eydekologiya tamoyillarini taklif qilamiz.

1. Aniqlik o'lchovi bola haqidagi antropologik ma'lumotlarga mutanosib bo'lishi kerak.
2. Bolaga bo'lgan ishonch uning fe'l-atvorining kutilmagan namoyon bo'lishi uchun kechirimlilik o'lchovini yaratadi.
3. Bolani tushunish uning o'z kuchi va imkoniyatlariga ishonchini qo'llab-quvvatlash va tasdiqlashda namoyon bo'ladi.
4. Bolaning fikriga murojaat qilish bolaning paydo bo'lgan yoki kutilgan taranglik va tashvishlarini yumshatadi.
5. Bolani qo'llab-quvvatlash o'zini o'zi anglash istagi uchun hazillarni tan olishda ifodalanishi mumkin.
6. Bolalarning mustaqilligi bolaning o'z avtonom makoniga bo'lgan huquqini tan olish sharoitida yuzaga keladi.
7. Bolaning erkin rivojlanishi intellektual va hissiy stressni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash sharoitida sodir bo'ladi.
8. Bolalar jamiyatdagi mavqei tufayli kattalarning ijtimoiy va huquqiy himoyasiga muhtoj.

Ma'lumki, boshlang'ich ta'lim kontsepsiyasida maktabning asosiy maqsadi bola shaxsini erkin rivojlantirishdir. Ammo buni tabiiy jarayonlarga aralashmaslik yoki bolalarning o'z-o'zidan sotsializatsiyasini taxmin qilish deb tushunish mumkin emas. Biz shaxsning erkin rivojlanishi deganda bolaning tabiiy, irsiy qobiliyatlarini rivojlantirish, shuningdek, ta'limda bolalarning ijtimoiy hayotiga moslashishi, qo'shilishi uchun qulay shart-sharoitlarni maqsadli ravishda yaratish deb tushunamiz.

Pedagogik jarayonda bunday sharoitlarni yaratish imkoniyati o'qituvchilarning bolalarga nisbatan g'amxo'r munosabati bilan to'qnashadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bolalarining psixologik xususiyatlari sohasidagi mutaxassislarining ta'kidlashicha, ular quyidagilar bilan tavsiflanadi: kattalarning majburiy (ma'muriy) funksiyalarini tan olish, ko'rsatmalarni bajarishda tirishqoqlik, o'qituvchiga shubhasiz obro' va ishonch, muvofiqlik, taklif qilish, moyillik, taqlid qilish. Bu bolalarni yakuniy natijaga yo'naltirish uchun tartib va muhitni yaratishga yordam berishi bilan o'qituvchilar uchun foydali. Shu bilan birga, ular o'qituvchining ishni yo'lga qo'yishiga va kutilgan natijalarga erishishiga jiddiy to'sqinlik qiladigan irodaning yetishmasligi, injiqlik, qaysarlik, hissiyot va charchoq bilan ajralib turadi.

Eydekologiya tamoyillariga asoslangan ta'lim quyidagi xususiyatlarini ochib berdi, bunda bolalarga g'amxo'rlik muhitini mustahkamlash asosida o'qituvchining mehnat sarfini kamaytirishga erishish mumkin. Buning uchun o'qituvchi:

- har bir bolaning fiziologik va genetik o'ziga xosligiga alohida e'tibor berish;
- bolalarning energiya tashabbusini his qilish, kuzatish va qo'llab-quvvatlash qobiliyati;
- o'qituvchi xatti-harakatlarining qo'pollik va shubhalanish kabi ko'rinishlariga yo'l qo'ymaslik va ularga rioya qilish;
- bolalar bilan bilimga nisbatan ham, maktabda, sinfda ham ularning hayotini tashkil qilish bo'yicha fikr almashishga tayyor bo'lish;
- atrof-olam bilan muloqot qilish usullarini o'rgatishda bosqichma-bosqich amalga oshirish;
- bolalikning alohida qadriyati sifatida bolalar submadaniyatini yaratish va rivojlantirishning faol ishtirokchisi bo'lish qat'iyati va qobiliyati. Eydekologiya tamoyillarining ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda, o'qituvchilar va o'quvchilar tomonidan ehtiyotkorlik va g'amxo'rlik ta'siri, atrof-olamni tushunishdagi faol sa'y-harakatlarni qo'llab-quvvatlash, kelgusida muvaffaqiyatli maktabda o'qish va ijtimoiy hayotga moslashishga yo'naltirish sifatida qabul qilinishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Нюдюрмагомедов А.Н. Основы педагогической экологии: Моно-графия. - Махачкала, ИПС ДГУ, 2002. - 101 стр
2. Xo'jamberdiyeva M.N Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ekologik kompetensiyalarini shakllantirish zarurati. Myfalim xam uzluksiz bilimlendiuriy 2021jыл № 2.
3. Khojamberdiyeva Maftuna Norkobilovna. Scientific Basis Of Development Of Eydecolical Relations In Primary Classes. Eurasian Scientific Herald (ESH) June 2022.

Zhaikbayeva Sabira
Lecturer, Suleyman Demirel University
(Almaty, Kazakhstan),
Zhaikbayeva Kulmarash
Teacher, State School No 11
(Kyzylorda, Kazakhstan)

UNDERSTANDING NATURE AND POLICY IMPLICATIONS OF SHADOW EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Abstract. *Several researchers have studied the private tutoring in Nur-Sultan and Almaty, however, these studies do not cover the other demographic areas. The economy of the country is growing with the development of transportation, trade, commerce and other facilities including the international orientations, which implies the increase of job market demand. Hence, the private tutoring requires empirical studies providing insight into the actual situation of the educational system, which in turn shows the applicability and effectiveness of the legal norms regarding the private tutoring in the Kazakhstani context on a practical basis.*

Consequently, any educational reform or policy towards private tutoring, formulated in view of the educational demands of Kazakhstan, will lead to address the complexity of the private tutoring and to analyze private tutoring implications on the education policy at the societal level. Thus, it necessitates new investigations in terms of encouraging or discouraging private tutoring practice.

Key words: shadow education, legal norms, international orientations, the private tutoring

Жайкбаева Сабира Августовна
Преподаватель, Университет Сулейман Демирель
(Алматы, Казахстан)
Жайкбаева Кульмараш
Учитель сш № 11
(Кызылорда, Казахстан)

ПОНИМАНИЕ ПРИРОДЫ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ТЕНЕВОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. *Несколько исследователей изучали частное обучение в Нур-Султане и Алматы, однако эти исследования не охватывают другие демографические области. Экономика страны растет с развитием транспорта, торговли, торговли и других объектов, включая международную ориентацию, что подразумевает увеличение спроса на рынок труда.*

Следовательно, частное обучение требует эмпирических исследований, дающих представление о реальной ситуации системы образования, которая, в свою очередь,

показывает применимость и эффективность юридических норм, касающихся частных репетиторов в контексте Казахстана на практической основе.

Образовательная реформа или политика в отношении частного обучения, сформулированная с учетом образовательных требований Казахстана приведет к решению сложности частного обучения и проанализировать последствия частного обучения на политику образования на уровне общества. Таким образом, это требует новых исследований с точки зрения поощрения или препятствия частной практики репетиторства.

Ключевые слова: *shadow education, legal norms, international orientations, the private tutoring*

The term 'shadow education' was coined by David Stevenson and David P. Baker (1992), which they defined it as an education establishment "having tight linkages between the outcomes of educational allocation in elementary and secondary schooling and future educational opportunities, occupations, or general social status" (p. 1640). The practice of this trend in Japan can be a good example of its functioning as an open enterprise, while, in some other countries there exist some challenges in terms of its acknowledgement by public. For example, Russell (2002) defined private tutoring as "the secret lessons" in his research studies about the United Kingdom. Moreover, he added that tutoring seems to be one of "the most important yet least acknowledged factors" in a learner's academic achievement (as cited in Bray & Silova, 2006, p. 30). However, recently several scholars have started to consider it as "a part of an extensive culture of formal education" (Byun & Baker, 2015, p. 4)

James (1987, 1993) has distinguished a model of distinguishing the nature of demand for the private tutoring. The conditions in certain countries, where state schools provide proper education with limited capacity generate excess demand for private tutoring. Private establishments help learners compensate for the insufficient knowledge obtained at public school. Differentiated demands are posed by the schools, which are of high quality and have different orientations in their curricula. The learners attend private schools, as the mainstream system does not meet all their necessities (Bray & Kwok, 2003).

Moreover, Baker and LeTendre (2005) have considered the private tutoring as a "world megatrend" (as cited in Bray & Silova, 2006, p. 20). The scholars studied this phenomenon in terms of its scope, intensity and organization. The scope of private schooling depends on cultural, economic, and educational factors (Bray, 2003, as cited in Bray & Silova, 2006). Silova (2010) stated that the educational system of Eastern Europe and Central Asia have undergone radical changes during the 1990s. The socio-political transformations have facilitated the expansion of private tutoring along with complexities.

Regarding this issue, Silova (2010) has revealed two types of private tutoring, those are compulsory and discreet. Both of them are considered unethical, as the teachers explicitly provide them to their own students. The students are forced to apply private tutoring because of being threatened to get low marks. This kind of practice is typical to some post-soviet countries like Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Azerbaijan and Georgia.

As it was mentioned above, the scope of private tutoring may be affected by several factors. According to Bray (2003), private schooling is widely spread in certain cultures

promoting the effort. For example, Korea, Singapore, Hong Kong and Japan are the countries where competition is the main ingredient in getting education. Hence, cultural factors have profound effect on private tutoring.

Another factor influencing private schooling is related to economy. According to Psacharopoulos and Patrinos (2004) stated that the investment on education is profitable and will be paid off in the future. The scholars have revealed the cases of the economic returns that families can get by applying private tutoring in Singapore. It leads to the fact that private tutoring may be affected by economic factors, which in its turn implies the difference in the amount of salary of the educated and non-educated people (as cited in Bray & Silova, 2006).

The third factor is connected with the education systems. In this regard, Baker and LeTendre (2005) claimed that private tutoring is extensively boosted in such countries where there is "tight linkage" between academic achievement and further career planning (as cited in Bray & Silova, 2006, p. 32). In other words, high-stakes examinations are considered to be "a gate-keeper to education and labor market opportunities" (Baker and LeTendre, 2005, as cited in Bray & Silova, 2006, p. 32).

In the light of the factors considered above, private tutoring has pervasive implications in different educational settings. Several research studies have documented positive impact of private tutoring on learners' academic performance. It also positively affects the dynamics of teaching and learning processes in public schools. For example, De Silva (1994) has stated that private schooling contributes to the fulfilment of the learners' needs (Bray & Silova, 2006). However, Silova (2010) claims that private tutoring carries certain negative implications in terms of getting equal access to education among the students of low socioeconomic conditions and countryside areas. Nevertheless, it is significant that the issues related to private tutoring should be addressed properly by policy makers in order to reduce the negative influence of private tutoring on mainstream schools and the society as a whole.

To conclude, it should be stated that private tutoring has both positive and negative impacts on the educational system. It may be triggered by different factors such as educational, social and economic. Taking into consideration that the society is not static, it keeps on developing which might cause considerable changes in different settings. So, private tutoring is worth investigating as it is explicitly related to the educational system, which is at the core of social and economic development.

REFERENCES:

1. Bray, M. (2003). Adverse effects of private supplementary tutoring. International Institute for Educational Planning.
2. Bray, M. (2009). Confronting the shadow education system: What government policies for what private tutoring? United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
3. Bray, M., & Kwok, P. (2003). Demand for private supplementary tutoring: Conceptual Considerations, and socio-economic patterns in Hong Kong. *Economics of Education Review*, 22(6), 611–620.
4. Dornyei, Z. (2007). *Research Methods in Applied Linguistics* Oxford: Oxford University Press

5. Hajar, A. (2018) Exploring Year 6 pupils' perceptions of private tutoring: evidence from three mainstream schools in England, *Oxford Review of Education*, 44:4, 514-531
6. Hajar, A., Sagintayeva, A., Izekenova, Zh. (2021). Child participatory research methods: exploring grade 6 pupils' experiences of private tutoring in Kazakhstan, *Cambridge Journal of Education*
7. Kalikova, S., & Rakhimzhanova, Z. (2009). Private tutoring in Kazakhstan. In I. Silova (Ed.), *Private supplementary tutoring in Central Asia: New opportunities and burdens* (pp. 93–118). Paris: UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP).
8. Silova, I., Bray, M. (2006). *Education in a hidden marketplace: Monitoring of private tutoring*. Open Society Institute.

УДК 81. 811.161

Мадениян Лариса Арамаисовна
Ширакский государственный университет им. М. Налбандяна
(Гюмри, Армения)

**ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ УЧЕБНОГО СЛОВАРЯ МОРФЕМ
КАК СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-БАКАЛАВРОВ
НЕЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ**

Аннотация. Цель статьи — на основе лингвометодического подхода к обучению в вузе русскому языку как неродному на языковых и неязыковых факультетах выявить дидактический потенциал словообразовательного подхода к обучению русскому языку с использованием специально разработанного словаря значения морфем. Интерес к исследуемой проблеме определяется стремлением найти эффективные подходы к изучению русского языка посредством учебного дидактического сборника, включающего в себя также тексты для чтения и анализа, упражнения и словарь семантизации морфем.

Ключевые слова: морфема, аффикс, семантизация, словарный запас, лексическое значение слова, словообразовательное значение, производное слово, дидактический сборник, словарь-справочник.

Madenyan L. A.
«Shirak State University named after M.Nalbandyan» Foundation
(Gyumri, Armenia)

**LINGUO-METHODOLOGICAL POTENTIAL OF THE EDUCATIONAL DICTIONARY
OF MORPHEME MEANINGS AS A MEANS OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE
TO BACHELOR STUDENTS OF NON-LINGUISTIC FACULTIES**

Annotation. The purpose of the article is to reveal the didactic potential of the word-formation approach to teaching the Russian language using a specially developed dictionary of morpheme meanings on the basis of a lingo-methodological approach to teaching Russian as a non-native language at a university in linguistic and non-linguistic faculties. The author draws attention to the effectiveness of using the dictionary and didactic manual for it in the Russian language classes at the university.

Keywords: morpheme, affix, somatization, vocabulary, lexical meaning of a word, derivational meaning, derivative word, didactic collection, reference dictionary.

Методика изучения лексики русского языка в национальной аудитории в качестве одного из мотивов учения выделяет последовательность, целенаправленность и методически качественно организованную по изучению состава слова и системы русского словообразования. Изучение и понимание механизма, форм и средств русского словообразования является необходимым условием полного овладения русской речью

студентами-бакалаврами, обучающимися на неязыковых факультетах, но изучающими русский язык как практический курс или как иностранный язык специальности. Разработка конкретных методических рекомендаций по изучению русского языка и, в частности, раздела словообразования как средства пополнения словарного запаса по специальности значительно затруднена из-за отсутствия учебного словаря-справочника, где были бы даны сведения о некоторых морфемах русского языка, их семантических характеристиках, сочетаемости с основами различных частей речи, словообразовательных связях, продуктивности, частотности. Такой словарь служил бы хорошим практическим пособием при изучении норм русского словообразования. Каждый, кто впервые приступает к изучению русского языка как языка специальности или к чтению специализированных текстов на русском языке, не являющемся для студента родным, убеждается в необходимости узнать как можно больше о смысловом значении аффиксов, образующих новое производное слово, о возможности сочетать определенный аффикс с другой основой в перспективе получать схожее/различное слово. Кроме того, в основе русского правописания, как известно, лежит морфологический принцип написания слов, следовательно, грамотное письмо также предполагает знание и учет всех особенностей (структурных и семантических) употребления морфем русского языка с целью устной и письменной профессиональной коммуникации.

Первые попытки систематизировать данные явления принадлежат В.А. Шахматову и В.В. Виноградову, Н.М. Шанскому [5, 1, 6]. Относительно подробный инвентарь морфем представлен в Академических грамматиках русского языка. Так, Грамматика-60 [2] дает описание служебных морфем имён существительных, классифицируя их по следующим группам: 1. суффиксы – названия лиц (мужского и женского пола) и лиц с добавочным значением невзрослости, детскости или сознательной неполноценности; 2. суффиксы – названия лиц общего рода; 3. суффиксы – названия предметов (включая название орудий действия и названия места, помещения); 4. суффиксы с отвлеченным значением; 5. суффиксы эмоциональной оценки. Удачная попытка дать описательную характеристику морфем русского языка была предпринята З.А. Потихой в книге «Современное русское словообразование» [3]. В этом пособии для учителей содержатся все необходимые сведения о словообразовании русского языка, причем, словообразование рассматривается здесь традиционно, в соответствии с частями речи, и уже в пределах каждой части речи рассматриваются определенные морфемы, которые разделены на группы по значению. Все морфемы сведены в таблицы. Так, суффиксы имён существительных здесь представлены в следующих группах: 1. названия лиц женского пола; 2. названия лиц мужского пола; 3. существительные общего рода; 4. названия животных; 5. названия предметов, места; 6. названия с отвлеченным (абстрактным) значением; 7. суффиксы собирательности/единичности; 8. суффиксы субъективной оценки. Суффиксы здесь располагаются в обратном порядке, приставки – в прямом алфавитном порядке. Следует отметить, что здесь словарная статья содержит сведения о семантике морфем, их словообразовательных связях и этимологии. Однако, представленный перечень морфем далеко не полный. Наиболее полная характеристика морфем русского языка

представлена в Грамматике-80 [4]. Материал здесь располагается в рамках каждой части речи по способам словообразования. В зависимости от части речи указываются мотивирующие слова той или иной морфемы, определяется словообразовательный тип с общим значением, а в рамках общего значения и в зависимости от частей речи даются указания на подтип СЗ (словообразовательное значение) и частное значение морфемы. Однако подобная классификация также не позволяет составить полного представления о значении той или иной морфемы, её сочетательной способности.

Таким образом, во всех вышеперечисленных работах морфемы систематизируются, как правило, по частям речи, а внутри каждой отдельной части речи – уже по значениям; не всегда чётко определяется семантика морфем, нет достаточно полных списков аффиксов русского языка и, следовательно, нет как такового системного словаря семантики морфем, в котором бы в последовательном порядке были бы представлены все словообразовательные аффиксы русского языка с точки зрения их значения и сочетательных возможностей. Учитывая сказанное, мы составили словарь морфем русского языка, который соответствует своему прямому назначению – служить учебно-методическим пособием при изучении системы норм русского словообразования. Словарь может оказать большую помощь в практической работе по лексике русского языка при изучении текстов по специальности на различных факультетах, дать детальное описание всех значений определенных морфем, определить их продуктивность / непродуктивность, частотность/единичность в определенной профессиональной сфере для образования новых производных слов. Такое учебное пособие позволяет определить не только круг теоретических вопросов, достаточных на различных этапах работы по русскому языку, но и построить научно обоснованную методику его преподавания в национальной аудитории.

В своей работе мы руководствовались следующими принципами и критериями отбора материала: 1. Учебный словарь семантизации морфем должен соответствовать своему прямому назначению - служить учебно-методическим пособием при изучении словообразовательной системы русского языка, его морфемного состава. Следовательно, в словаре должна быть охарактеризована каждая служебная морфема с точки зрения ее семантических признаков. 2. Словообразовательная система рассматривается с синхронной точки зрения, поэтому в словаре нашли свое отражение морфемы, реально существующие в производных словах русского языка на современном этапе. 3. Содержание словаря составляет наиболее полные сведения о словообразовательной семантике служебных морфем и их словообразовательных связях. 4. Индексация значений морфем и выделение при помощи цифровых обозначений основных и факультативных (дополнительных) значений данной морфемы позволяет учащимся лучше ориентироваться в многообразии морфемных форм и их оттенков значений в зависимости от основы мотивирующего слова, от части речи и др. 5. Все морфемы расположены в обратном алфавитном порядке, что дает возможность быстро ориентироваться при нахождении нужной морфемы. Каждая морфема описывается в отдельной словарной статье, значения сопровождаются определенной индексацией и даны в строгой последовательности. 6. Морфема характеризуется с точки зрения ее семантики.

В процессе пользования словарем у учащихся должны быть сформированы определенные умения и навыки, включающие в себя: а) учебно – познавательные, умение отделять окончание от основы, членить основу на части (морфемы), определять способ словообразования; б) квалификационные, т.е. умение подбирать однокоренные слова (в том числе с чередованием гласных и согласных в разных частях слов) и слова с одинаковыми приставками и суффиксами; в) аналитико-обобщающие – т.е. умение производить морфемный и словообразовательный разбор слов, устанавливать смысловые связи между однокоренными словами и определять, с помощью чего и от чего образовано новое слово. Последнее из умений особенно важно, так как именно с процесса толкования слова и начинается его морфемный и словообразовательный анализ.

Тщательному усвоению раздела словообразования, возможности свободно оперировать словообразовательными моделями, правильному пониманию семантики производного слова способствует понятие о словообразовательной ценности, под которой мы понимаем морфемную и словообразовательную структуру слова, его принадлежность к определенному словообразовательному типу, отношение к модели словообразования, указание на регулярность/нерегулярность модели внутри типа, т.е. способность слова к производству новых однокоренных слов. В практике обучения лексике и словообразованию, применение словаря семантизации морфем помогает увидеть, что одни и те же морфемы повторяются в разных словах, и запоминание этих типовых деталей необходимо для последующего «узнавания» их в неизвестных словах и, следовательно, понимания их.

Предлагаемый нами словарь является одной из разновидностей учебных словарей. Необходимость создания данного словаря была полностью продиктована состоянием современной лингвистики и методики преподавания русского языка как неродного, потребностями обучения русского языка в РА. Создание его было вызвано еще и как протест преобладающей в настоящее время в практике составления словарей лексикографирования по уже имеющимся моделям и образцам, на заранее известном языковом материале. Потребность в словаре, который регламентировал бы употребление в процессе образования новых слов уже известных словообразовательных средств, определяется еще и тем, что изучающий русский язык может знать, какие существуют в языке словообразовательные средства, каким способом образовано новое производное слово от одной и той же части речи, какое слово (значение) в результате получится, но учащийся не может знать всех возможностей данной морфемы по образованию энного количества новых слов, их значений и оттенков значений, которые сможет образовывать данная морфема, если она будет сочетаться с теми или иными основами. Учащийся не всегда в состоянии по структуре производного слова определить его значение.

Первая часть нашего словаря служит лингвистической основой для рецептивных и репродуктивных действий на русском языке, а именно для чтения, распознавания значения незнакомых слов в изучаемом тексте, для определения значения словообразовательного аффикса, для самостоятельного продуцирования новых слов. Вторая часть словаря вместе с любым идеографическим словарем русского языка может

составить хорошую лексикографическую и лингвометодическую основу для продуктивных действий на русском языке. Словарь ставит своей главной целью научить устанавливать структурно-семантические связи между родственными словами; строить словообразовательные ряды и гнезда родственных слов; определять лексическое значение анализируемых производных слов с ориентацией на семантику морфем, их составляющих, или на значение производящих основ. В лингвометодическое обоснование необходимости такого рода лексикографического справочника приводим следующие положения: 1. Изучение лингвистической и методической литературы, анализ знаний, умений и навыков студентов по образованию и объяснению значений новых слов показали, что речевая реализация словообразовательных моделей является проблемой лингводидактики, которая нуждается в разработке как в теоретическом, так и в практическом планах. 2. Наличие словообразовательного минимума, преемственность в изучении тем по словообразованию, специально ориентированное обучение является наиболее эффективным условием формирования навыка понимания незнакомых слов. На основе уже имеющегося у студента речевого опыта и владения приемами анализа слова у студентов развивается языковое чутьё и языковая интуиция. 3. В целях дальнейшего повышения эффективности обучения будущих учителей, переводчиков, социальных работников, психологов и др. целесообразно создание специального дидактического пособия, в котором работа над лексикой учебных текстов сопутствовала бы изучению категорий языка на всех уровнях в соответствующих Госстандарту объемах, а в качестве основной единицы обучения и воспользовались бы словообразовательные модели. 4. Эффективность работы по словообразованию во многом обеспечивается целенаправленным отбором словообразовательных моделей с учетом критериев частотности их употребления, практической необходимости, выводимости, продуктивности, нормативности, структурной валентности слова, ориентации на последующие этапы обучения и тщательно продуманной системой упражнений для каждого направления обучения, направленной на овладение этими моделями.

Разработка соответствующей системы упражнений с использованием предложенного нами словаря предполагает решения следующих задач: добиться путем хорошо продуманной системы заданий сознательного усвоения некоторых понятий морфемки и словообразования; каждую морфему рассматривать как значимую единицу; научить студентов работать над словом не только как над готовой единицей языка, но и над его значимыми частями; значение словообразующих аффиксов выводить путем сопоставления значений производящей и производной основы; обучать студентов пониманию значения производного слова на основе составляющих его морфем; с целью расширения словарного запаса студентов, формирования их потенциального словаря вводить продуктивные типы образования новых слов; обучать навыкам морфемного и словообразовательного анализа; обучать связывать значение слова с его написанием (с учетом его строения). В результате опытного обучения и длительного наблюдения нами установлено, что работу над производной лексикой целесообразно разделить на этапы: распознавание опорных компонентов производных слов; разграничение формы слова и лексического значения слова; декодирование компонентов производных слов; образование производных слов и элементы словообразовательного анализа; работа по

моделям; перевод на армянский язык; подбор синонимов и антонимов; составление словосочетаний и предложений. Каждому этапу при этом соответствуют определенные виды заданий. К ним относим виды работ: деление слова на составные части (проанализировать состав слова), вычленив суффикс, приставку из состава слова; выделить из состава слова образующую (производную) основу; выделить основу слова и определить ее значение, выделить основу и определить, является ли она производной или непроизводной (в первом случае продолжить членение); выделить производящую основу; определить, как шло словообразование; образовать от основ производные слова при помощи данных аффиксов; образовать от основ сложные слова; сгруппировать слова по аффиксам; сгруппировать слова по корневому элементу; сопоставить значение слов с одинаковой основой и разными аффиксами сгруппировать попарно слова с аффиксами, имеющими противоположное значение или синонимическое значение; подобрать антонимы, отличающиеся только аффиксами; сгруппировать слова, отличающиеся одним корнем, но разными аффиксами, определить их значение; определить части речи, от основы которых образовано данное слово; сгруппировать слова с одинаковыми суффиксами и посмотреть, какими частями речи они являются; сделать вывод о том, какие грамматические признаки слова можно определить при помощи данного аффикса.

Все задания можно сгруппировать по темам изучения (текстам по специальности для межкафа) и представить в виде системы упражнений для работы с использованием описанного словаря. Для иллюстрации приведем лишь некоторые из них: 1. Из списка «1000 самых употребительных слов» выделить группу слов, приставки которых имеют значение: «находящийся по ту сторону, за пределами того, что названо словом (или сочетанием слов), которым, в свою очередь, мотивировано суффиксальное мотивирующее прилагательное (заоблачный, закадровый)». 2. Дифференцируйте значение приставки за-, используя общий список значений морфем, содержащийся в словаре: заплечье, заречье, запястье, Замоскворечье, забег, заплыв, заезд, залесье. 3. Раскройте значение слов, используя общий список семантизации приставок: обсыпать – осыпать, обговорить – оговорить, оббегать – обегать. 4. От данных слов при помощи суффикса – ист образуйте слова со значением: «характеризующийся свойством, взглядами или сферой занятий, которые названы мотивирующим прилагательным или словосочетанием с мотивирующим прилагательным в качестве определения». 5. Образуйте глаголы по моделям: а) приставка со значением «наружу» + основа, обозначающая движение; б) приставка со значением «заново» + основа, обозначающая действие.

Система упражнений, предложенная в целях повышения эффективности обучения русскому словообразованию, характеризуется учетом тех явлений, которые вызывают у студента затруднения при изучении данного раздела языка. В целях дальнейшего повышения эффективности обучения целесообразно создать специальный учебный комплекс, состоящий из учебника и словаря.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975. 560 с.
2. Грамматика русского языка в 2-х томах. Том 1. Фонетика и морфология. Под ред. Виноградова В.В., Истрина Е.С., Бархударова С.Г. М.: Издательство Академии наук СССР, 1960. 720 с.
3. Потиха З.А. Современное русское словообразование. Пособие для учителя. М.: Просвещение, 1970. 384 с.
4. Русская грамматика. В 2-х томах. Под ред. Н.Ю. Шведовой. Том I, М. Наука, 1980. 783 с.
5. Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка // Из трудов А.А. Шахматова по современному русскому языку. – М., 1952.
6. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. - М., Изд. Моск. ун-та, 1968. 310 с.

SECTION: PHILOSOPHY

УДК 378

Білогур Влада Євгенівна
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА» В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

Анотація. Розвиток демократичного суспільства в Україні тісно пов'язаний з отриманням прав кожної людини, активізацією громадянськості в усіх сферах життя. Обраний нашою державою напрям розвитку створює можливості інтегруватися в соціально-економічне середовище європейського простору. Демократична громадянська освіта стає пріоритетною стратегією освітньої політики України. Головна мета громадянської освіти в Україні передбачає усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті суспільства.

Ключові слова: громадянська освіта, студентська молодь, навчально-виховний процес у вищій школі, демократизація життєдіяльності студентів.

Vlada Bilohur
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Ukraine)

APPLICATION OF THE CONCEPT OF «CIVIC EDUCATION» IN THE CONDITIONS OF DEMOCRATIZATION OF LIFE ACTIVITIES OF MODERN STUDENTS

Abstract. The development of a democratic society in Ukraine is closely related to the observance of the rights of every person, the activation of citizenship in all spheres of life. The direction of development chosen by our state creates opportunities to integrate into the social and economic environment of the European space. Democratic civic education is becoming a priority strategy of the educational policy of Ukraine. The main goal of civic education in Ukraine involves awareness of the relationship between individual freedom, human rights and civic responsibility, readiness for competent participation in society.

Key words: civic education, student youth, educational and educational process in higher education, democratization of student life.

Актуальність нашого дослідження полягає в аналізі застосування поняття «громадянська освіта» в умовах демократизації життєдіяльності сучасних студентів. 3

нашої точки зору, запорукою цього є наполеглива і цілеспрямована робота всіх суб'єктів навчально-виховного і організаційного процесу у вищій школі з метою як найповнішого і найефективнішого здійснення освітньої реформи, однією з головних цілей якої є демократизація всіх видів взаємодій, що визначають державну політику у сфері вищої освіти.

Важливим напрямком демократизації життєдіяльності студентів, який має пізнавально-світоглядне, теоретично – систематизуюче значення, є політична та громадянська освіта, яка набувається протягом викладання відповідних дисциплінарних курсів. «Поступова демократизація самої системи освіти потребує надання поглиблених теоретичних знань із сутності, передумов і перспектив розвитку демократії як явища і політичного режиму. Демократія - це не лише наявність визначених (конституційних) процедур у державі, таких, як вибори, визначені шляхи формування уряду. У зв'язку із цим позитивним було б поширення викладання навчальної дисципліни «Основи демократії» принаймні у вищих навчальних закладах» [1, с. 177].

В світогляді студента університету повинен залишитися символом його успіху, а вдячність перед громадою – одним із головних принципів демократичного світогляду. За цих обставин університетське середовище – це не просто місце навчання молоді людини, але й організація, в якій чи не вперше отримується реальна можливість громадської самореалізації та висловлення власних соціально-політичних поглядів, що, звичайно, впливає на демократизацію світогляду. У зв'язку з цим, важливо, щоб університет був організований і управлявся на демократичних засадах,

У сучасному суспільстві обов'язковим процесом, який супроводжує демократизацію, є широка інформатизація різноманітних сфер соціальної та особистісної життєдіяльності. Інформатизація є необхідною умовою розвитку демократизаційних процесів, студентська ж молодь в будь-якому суспільстві має найвищий рівень компетентності у використанні інформації та застосуванні інформаційних технологій [2, с. 126]. «Інформатизація та демократизація знаходяться у діалектичному взаємовідношенні. З одного боку, інформатизація не сумісна з тоталітарним режимом, тільки демократизація суспільного поля створює для неї благодатне поле. Інформатизація суспільства потребує його демократизації. З іншого – інформатизація є в сучасних умовах дієвим засобом розвитку демократичного ладу, позбавлення від бюрократичного свавілля, стимулом розвитку політичної та економічної активності громадян» [3, с. 140]. Студентська молодь, перебуваючи в середовищі компетентного використання інформації, має можливість свідомо і адекватно сприймати принципи і цілі демократичної дії, що сприяє еволюції її уявлень про розвиток суспільства, держави, нації. На наш погляд, різні напрями демократизації життєдіяльності студентів створюють комплекс необхідних організаційно-управлінських, навчально-виховних, науково-інноваційних, громадсько-політичних заходів, які здатні сприятливо впливати на формування демократичних основ світогляду молодих людей, створювати середовище, сповнене громадянськими смислами, цінностями, вчинками. Тобто громадянська освіта – це освіта, спрямована на формування знань, умінь, навичок, необхідних громадянину для життя в демократичній державі. Громадянська освіта повинна сформувати особистість студента, якому притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між

індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі у житті суспільства. Предмет громадянської освіти не обмежується інформаційним компонентом, а формує позиції та ставлення до тих чи інших явищ і процесів життєдіяльності суспільства, сприяє становленню нових алгоритмів громадянської активності. Трудність втілення цих складових громадянської освіти полягає в тому, що вони мають орієнтуватися на демократичні цінності (свобода, верховенство права, плюралізм тощо), коли вони ще не утвердилися в Україні. За цих умов громадянська освіта значною мірою має бути не просто тренінгом демократії, а школою боротьби з проявами сталої ментальності та відповідними нормами поведінки на підставі прихильності до демократії.

Ідея громадянської освіти пройшла непростий шлях. Так, важливим орієнтиром у вихованні громадянина є прийнята урядом «Національної доктрини розвитку освіти» [4], «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» [5]. Громадянська освіта студентів має здійснюватися за трьома напрямками: впровадження окремого навчального предмета, інтеграція громадянських знань у суміжні дисципліни та відповідна орієнтація виховної роботи у закладі вищої освіти.

Основними завданнями громадянської освіти є: надання молодому поколінню знань про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні; формування мотивації та і вміння для відповідальної участі у громадсько-політичних процесах, критично-конструктивного ставлення молоді до життя суспільства; сприяння становленню активної позиції громадян щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні; створення умов щодо набуття досвіду громадянської дії, демократичної поведінки та комунікативної взаємодії [6].

Наслідком і результатом громадянської освіти має бути формування молоді людини, яку характеризують наступні якості: почуття власної гідності, шанування прав людини і вміння їх захищати, уміння мислити критично й незалежно, вимогливо ставитися до влади, відданість демократичним цінностям, віра в них, сповідування таких цінностей суспільного життя, як права людини, верховенство права, справедливість, політична освіченість, компетентність, знання, визнання і дотримання законів, толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом певних угод, участь у спільних справах [7, с. 63].

Такі якості можуть формуватися як фундаментальні характеристики особистості, психології, соціально-рольового статусу молоді людини лише за умов наявності у середовищі вищого навчального закладу розглянутих нами вище основних напрямків демократизації життєдіяльності студентів. Через стандарти вузівської освіти, засоби масової інформації, держава здійснює цілеспрямований вплив на політичну свідомість та поведінку молоді, намагається виховати в них такі якості, що відповідають існуючому політичному режиму [8, с. 243].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Нестеренко Г. Роль системи освіти у становленні української політичної нації. Філософія освіти. 2006 № 2 (4). С. 177-186.

2. Nepsha O., Prokhorova L., Hryshko S., Ivanova V., Zavyalova T. Higher education in an information society environment. Contemporary Issues of Digital Economy and Society. Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology. Monograph 36. Katowice, Publishing House of Katowice School of Technology, 2020. pp. 126-131.
3. Негодаев И.А. На путях к информационному обществу. Ростов- на-Дону: Изд-во ДГТУ, 1999. 392 с.
4. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» №347/2002 від 17 квітня 2002 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 17.09.2022)
5. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року за №710-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 17.09.2022)
6. Молодь діє: Навчально-методичний посібник з громадянської освіти / Авт. колектив: П. Вербицька, О. Войтенко. та ін. Доба. 2007. № 1-2. С. 1-64.
7. Карнаух А.А. Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні. Роль політології у реформуванні політичної системи України: Матеріали круглого столу «Роль політології у науковому забезпеченні реформи політичної системи України», 20-21 квітня 2006 р. К.: МАУП, 2006. С. 62-71.
8. Білогур В.Є. Формування громадянської освіти студентів вищих навчальних закладів в сучасному освітньому середовищі. Матеріали V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 242-245.

SECTION: PHYSICAL CULTURE

УДК 796.011.3

Protsenko Andrii, Kotova Olena, Kyriienko Oleksandr, Sukhanova Hanna
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Ukraine)

PROFESSIONAL AND APPLIED PHYSICAL TRAINING STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. *The article examines the importance and necessity of vocational and applied physical training of future specialists during their studies at a higher education institution to ensure their physical and mental readiness for optimal intensity; creation of prerequisites for successful professional training and professional development; support and restoration of working capacity during working hours and after a busy working day.*

Keywords: *vocational and applied physical training, future specialists, period of study, institution of higher education.*

Проценко Андрій Анатолійович, Котова Олена Володимирівна
Кирієнко Олександр Геннадійович, Суханова Ганна Петрівна,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Україна)

ПРОФЕСІЙНО-ПРИКЛАДНА ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. *У статті розглядається важливість і необхідність професійно-прикладної фізичної підготовки майбутніх фахівців в період їх навчання у закладі вищої освіти для забезпечення їх фізичної та психічної готовності до оптимальної інтенсивності; створення передумов успішного професійного навчання та підвищення кваліфікації; підтримки і відновлення працездатності в робочий час і після напруженого трудового дня.*

Ключові слова: *професійно-прикладна фізична підготовка, майбутні фахівці, період навчання, заклад вищої освіти.*

Vocational and applied physical training (VPPT) is a subsystem of physical education that best ensures the formation and improvement of properties and qualities that are essential for a person's specific professional activity. The idea of using the means of physical culture in the process of preparing a person for work has long ceased to be fundamentally new [1].

Modern professional activity requires a greater strain of mental, mental and physical forces, increased coordination of the movements of workers in any field of work. But each profession dictates its level of development of psychophysical qualities, its list of professional and applied skills and abilities. Therefore, if you are preparing for the profession of a manager, then you need professional and applied physical training of one content, and for the future philologist – another. These differences are reflected in the content of VPPT of students of higher educational institutions [2, 3].

The modern development of science and technology of production equipment has an increasingly strong influence on human life. However, this influence does not always have a favorable effect on the health and vitality of the human body, on its professional performance due to insufficient motor activity, neuro-emotional overstrains are created, and the deterioration of the environmental condition of the natural environment is adversely affected.

Currently, a person's natural physiological adaptation is no longer able to keep up with the accelerated pace and variability of living conditions. As a result, people experience increased neuro-psychological fatigue, fatigue, work capacity decreases, and various diseases may occur.

The solution to this problem is dealt with by specialists in physical culture and sports, who study the functional capabilities of a healthy person and the reserves of increasing his performance in various conditions of production and life. As a result of special scientific research, it was established that the adaptive capabilities of the human body are extremely large. An example of this can be the high level of special psychophysical training of rescuers from unusual working conditions in natural disaster zones, as well as the outstanding achievements of athletes in various sports, often exceeding the formed ideas about the capabilities of the human body.

Thus, the modern development of science and technology gives rise to a number of factors that determine the need for special psychophysical training of a person for professional work and the general direction of such training.

In turn, the progress of modern production and the evolution of social labor underlie another group of factors, which also have a significant impact on the general orientation of the VPPT.

These factors should include:

1. Changing the place and functional role of a person in the modern production process. It becomes increasingly difficult for a person to manage complex and intensive technological processes without special physical training (requirements for such qualities as attention, speed and accuracy of reaction, endurance are increasing).
2. The effect of the law of change and division of labor in society. The necessary psychological, physical and mobility capabilities are needed for rapid mastering and transition from one type of professional activity to another.
3. High level of intensity and individual labor productivity of the future specialist. A person's physical capabilities can be changed under the influence of physical culture and sports [1-6].

All the above provisions emphasize the importance and necessity of VPPT of future specialists during their studies at a higher education institution to ensure their physical and

mental readiness for optimal intensity; creation of prerequisites for successful professional training and professional development; support and restoration of working capacity during working hours and after a busy working day.

Thus, a number of factors considered by us indicate that students' vocational training should not be narrowed down to the level of narrow specialization, but should have a broad professional basis of the future specialist in future work. In this regard, the importance of versatile physical training is emphasized once again, which is the basis of students' VPPT for their future profession.

The main factors that determine the specific content of the VPPT of students of universities and faculties of a certain profile are:

1. Forms of work of specialists of this profile (for example, teacher, manager, geological engineer, surgeon, scientist).
2. Conditions and nature of work (duration of working hours, tension, comfort).
3. Mode of work and rest (rational start and end time of work, organization of passive and active rest, industrial gymnastics).
4. Dynamics of working capacity of specialists in the process of work and the specifics of their professional fatigue and morbidity (psychophysiological and technical and economic indicators of a person).
5. Additional factors are: age and gender characteristics of future specialists, geographical and climatic conditions [1-6].

Thus, the content of professional and applied physical training of students of higher educational institutions is defined in the optimal use of methods and forms of physical education in order to achieve and support, on the basis of general physical training, the predominant development of mental and physical qualities, which are subject to increased requirements in the process of learning and mastering a specific profession

REFERENCES:

1. Пилипей Л. П. Професійно-прикладна підготовка студентів: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. 312 с.
2. Шеремет І. В. Професійно-прикладна фізична підготовка як один із шляхів формування компетентності фахівця. Вісник Запорізького національного університету. Серія: фізичне виховання та спорт. 2011. № 1. С. 74-82.
3. Коломійцева О. Е. Оптимізація професійно-прикладної фізичної підготовки студентів середніх гуманітарних навчальних закладів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. вих. та спорту: спец. 24.00.02. Харків, 2006. 19 с.
4. Волков В.А. Основи професійно-прикладної фізичної підготовки студентської молоді. К.: Знання України. 2004. 82 с.
5. Колумбет О.М., Макимович Н.Ю. Професійно-прикладна фізична підготовка студентів: Навч.-метод. посіб. К.: КМПУ. 2009. 128 с.
6. Карабанов Є. О. Професійно-прикладна фізична підготовка майбутніх фахівців агропромислового виробництва. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2015. № 1. С. 34-38.

SECTION: SCIENCE OF LAW

УДК 37.032

Натотії Віктор
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Ukraine)

PECULIARITIES OF THE HUMANISTIC ORIENTATION OF THE PERSONALITY OF THE FUTURE LAWYER

Abstract. *The formation of the humanistic orientation of a lawyer's personality requires the development of special pedagogical approaches and technologies. In this direction, serious problems were identified, including: the predominance of reproductive methods and functional approach in the educational process determines the pragmatic and utilitarian tendencies of the training of the future lawyer; lack or even complete absence of psychological and pedagogical training of subject teachers; lack of conditions for individualization of the process of training a future lawyer and development of creative abilities of law students.*

Keywords: *humanistic personality orientation, future lawyer, pedagogical technologies, general pedagogical principles, special principles.*

Гапотій Віктор Дмитрович
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ЮРИСТА

Анотація. *Формування гуманістичної спрямованості особистості юриста вимагає розробки спеціальних педагогічних підходів і технологій. В цьому напрямку виявлені серйозні проблеми, в тому числі: переважання в навчальному процесі репродуктивних методів і функціонального підходу обумовлює прагматичні і утилітарні тенденції підготовки майбутнього юриста; нестача або навіть повна відсутність психолого-педагогічної підготовки у викладачів-предметників; відсутність умов індивідуалізації процесу підготовки майбутнього юриста і розвитку творчих здібностей студентів-юристів.*

Ключові слова: *гуманістична спрямованість особистості, майбутній юрист, педагогічні технології, загально-педагогічні принципи, спеціальні принципи.*

We will define the humanistic orientation of the lawyer's personality through the qualitative characteristics of the professional orientation. The humanistic orientation of a lawyer's personality is a system of dynamic trends [1, p. 102]. These include the active humanistic life position of a lawyer, humanistic ideals, a humanistic worldview, motives and interests of social importance, socially oriented life goals of a lawyer. The same system includes a socially significant perspective - the creation of a complex of conditions for the happy all-round development of every person through the protection of the interests of an individual and society from any kind of violation of legal rights and morality [2, p. 33; 3, p. 150].

The formation of the humanistic orientation of a lawyer's personality requires the development of special pedagogical approaches and technologies. Serious problems were identified in this direction, including:

- predominance of reproductive methods and functional approach in the educational process determines the pragmatic and utilitarian tendencies of the training of the future lawyer;
- lack or even complete absence of psychological and pedagogical training of subject teachers;
- lack of conditions for individualization of the process of training a future lawyer and development of creative abilities of law students [4].

Solving the listed problems is related to the review of pedagogical approaches to the training of future lawyers and relevant pedagogical technologies. The emphasis is shifted from the teaching and management activities of the teacher to the active cognitive activity of students, increasing the share of problematic teaching methods.

In order to form the humanistic orientation of a lawyer's personality, it is advisable to implement the following organizational and methodical measures: modular construction of study plans with individual selection of elective courses; rating approach to the assessment of knowledge and competences; providing an opportunity for in-depth independent specialization; informatization of the educational process and implementation of intensive training systems; organization of training according to individual educational plans and programs. The above and some other measures are carried out within the framework of the implementation of modern pedagogical technologies [5, p. 49], which also include the educational aspect of the development of personal qualities. In addition, they are based on modern traditions in the field of system design [6, p. 112].

According to the results of our analysis of modern research [1-4], we can conclude that in order to implement the humanistic orientation of the personality of a lawyer, the pedagogical technology of training a future lawyer must meet certain requirements:

- comply with classical and newly discovered laws of the educational process in a specific situation;
- to provide motivation for learning, implementation of the principles of active learning;
- to encourage the introduction of pedagogical innovations;
- contribute to the actualization of the goal, planning and diagnosis of teacher and student activities;
- without abandoning self-proven collective forms of education, direct the education of each student along an individual trajectory, the optimal program specifically for him, taking into account his personal preferences, motivation and abilities;

- encourage the student to reflect, self-educate, self-control.

When designing a pedagogical technology for the training of a future lawyer, it is necessary to adhere to the following general scientific, general pedagogical and special principles:

- principles of integrity and systematicity of pedagogical technology;
- the principle of openness of the pedagogical system;
- the principle of modification and reproducibility of pedagogical technology by any teacher in a specific pedagogical environment;
- the principle of attainability of the result of pedagogical technology, as well as specifically set learning goals;
- principles of feedback and non-linearity of elements and subsystems of the pedagogical system;
- the principle of multifactoriality and prioritization of external and internal factors that directly affect the processes of self-regulation and self-organization of the pedagogical system;
- the principle of adaptability of pedagogical technology to the personality of each student;
- the principle of sufficiency and potential redundancy of educational and scientific information;
- the principle of optimal conditions for the formation of generalized knowledge while simultaneously forming the ability to acquire new knowledge, self-education [1, 2].

Innovative pedagogical system developments are very promising and contribute to comprehensive intensification and informatization of training, as well as self-organization of the personality of the future specialist. Intensive education systems, being open to innovation and refinement, allow the student to choose an adapted educational trajectory in line with general pedagogical technology, with the appropriate development of an individual program and curriculum.

Optimum intensification of training of a future lawyer is facilitated by increasing the density of the flow of educational and scientific information with the help of maximum profiling of general and legal disciplines [7, p. 263].

On the basis of the above, we will formulate the main features of the implementation of advanced pedagogical technologies in the training of a future lawyer.

The first and most important specific feature for further legal activity. Transformation of a student from a passive object of external pedagogical influence to an active subject of independent educational and cognitive activity in interaction with the teacher and other students. To do this, the teacher creates educational problem situations in which the student is forced to find solutions to the problems posed by both the teacher and other participants of the educational process (the student himself and his classmates) on his own. This approach stimulates and accustoms students to independent acquisition of knowledge. The student gets used not only to learn the ready-made information and action algorithms presented by the teachers, but also to make small personal discoveries in the process of independently searching for the necessary information and methods of action. During the implementation of the

pedagogical technology of training the future lawyer, the student fully masters the cognitive cycle in the unity of theoretical and empirical [8, p. 209].

Let's move on to the second feature. Despite the need to memorize large volumes of regulatory and legal information, pedagogical technologies for training a future lawyer should be aimed at forming logical thinking mechanisms in students, and not trivial exploitation of memory. The habit of logical understanding of information formed in the course of training allows the student to intensively develop himself in his further professional activity and easily navigate in a rapidly changing environment [7, p. 264].

The third feature: the learning process is built on the synthesis of inductive and deductive methods of cognition, the movement of thought from the partial to the general alternates in a planned manner with the movement from the general to the specific, with the latter taking priority [9].

Implementation of the listed and other innovations in the educational process is impossible by the efforts of a single teacher or even a group of enthusiasts. In order to effectively modernize the training of a future lawyer in the process of higher education, it is necessary to build the entire vertical of educational reform, starting from normative acts and the system of state control.

Summarizing the results of our analysis of modern research, we can say that at present, new type of lawyers are in demand on the market, who are able to act clearly, quickly and efficiently, and most importantly – independently make decisions in a problematic professional and legal field.

Today, the main indicators of a specialist's competitiveness and professional maturity are the ability, desire and readiness not only to carry out professional activities in standard directions and scopes, but also to implement innovative solutions to new professional tasks of our time, which are characterized by: uncertainty in the initial conditions and in the formulation of the task itself; redundancy or shortage of information and resources; contradictions that require resolution; ambiguity, variability of possible solutions; the presence of risk in the implementation of results [10].

The ability of a young lawyer to quickly find effective solutions to problems arising in legal practice becomes the main criterion of competence and professionalism.

REFERENCES:

1. Меліхова Ю.А. Формування гуманістичної спрямованості світогляду майбутнього юриста. Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи: IV Міжнар. наук.-практ. конф.: 25-26 квіт. 2013 р. Харків: Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв, 2013. С. 102-103.
2. Василик В.В. Гуманістична спрямованість системи юридичної освіти як умова розвитку правової держави. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: 36. наук. пр. Випуск 34. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. С. 33-39.
3. Савищенко В. М. Методологічні основи формування гуманістичних цінностей у майбутніх юристів. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: 36.наук.пр. Вип.9 (23). Харків: НТУ «ХПІ», 2008. С. 150-153.

4. Василик В. І. Гуманістичне спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів у процесі вивчення правових дисциплін. Дис... канд. пед. наук, спец.: 13.00.04 теорія і методика професійної освіти. Вінниця. 2014. 250 с.
5. Кісіль М. В. Гуманізація вищої освіти як сучасна тенденція. Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій: матеріали конференції. Суми, 2008. С. 49-51.
6. Назаренко Н. В. Гуманістична спрямованість педагогічних технологій. Проблеми гуманізму і освіти. Збірник матеріалів наук.- метод. конф. Том 2. Вінниця: Універсум-Вінниця, 2002. С. 112-115.
7. Котикова О.М. Результати формування ключової психолого-педагогічної компетентності майбутніх юристів. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. ВДПУ, 2010. Вип.33. С. 263-267.
8. Маньгора В. В. Професійні компетенції майбутніх юристів. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб.наук.пр. Випуск 39. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2013. С. 209-211.
9. Сливка С. С. Професійна культура юриста. Львів: Світ, 1999. 366 с.
10. Kozar Yu. Yu., Nepsha O.V. The formation of the professional culture of the lawyer in the modern legal society. Moderní aspekty vědy: XX. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022. S. 90-125.

УДК 343.9

Қайыргелді Қобыланды Ержанұлы
Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы
(Қарағанды, Қазақстан)

**ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ: ҚҰҚЫҚТЫҚ,
БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ КРИМИНАЛИСТІК АСПЕКТІЛЕРІ**

Аннотация. Мақалада қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастыру бойынша құқықтық, басқарушылық және криминалистік аспектілер, сонымен қатар оның даму жолындағы үргістері, нақты теориялық фактілер мен құрылымдар белгіленген. Криминалистика іліміндегі тергеп-тексеру ережелерінің негізгі құқықтық, басқарушылық және криминалистік заңдылықтарын терең бағытта қарастыру сұрақтары белгіленген.

Түйін сөздер: Қылмыстық процесс, криминалистика, криминалистік техника, криминалистік тактика, криминалистік оқыту, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, тергеп-тексеруді ұйымдастыру, құқық, басқару ұғымдары.

Kaiyrgeldi Kobylandy Erzhanuly
B.Beisenov Karaganda academy of the Ministry
of internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
(Karaganda, Kazakhstan)

Annotation. The article describes the legal, administrative and forensic aspects of the organization of the investigation of crimes, as well as trends in its development, specific theoretical facts and structures. The questions of in-depth consideration of the main legal, administrative and criminalistic laws of the rules of investigation in the science of criminology are set.

Key words: Concepts of criminal process, criminology, criminological technique, criminological tactics, criminological training, pre-trial investigation, organization of investigation, law, management.

Криминалистика дамуының негізгі төрт қайнар көзі отанымыздың ғылым саласында айырықша орын алады: 1) құқықтық нормалар; 2) қылмыстық әрекет; 3) уәкілетті органдардың қылмыстарды анықтау, тергеу және алдын алу жөніндегі қызметі; 4) құқық қорғау қызметіндегі тәжірибе қажеттілігіне қарай криминалистика саласымен біріктірілген жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдар. Бұл криминалистикалық даму көздері тұрақты емес, олар әртүрлі факторлардың әсерінен өзгерістерге ұшырайды.

Қоғамдық қауіпті жазаланатын әрекеттерге негізделген қылмыстық іс-әрекет, қылмыстық заң шеңберіндегі қызмет аясын кеңейтуге де, арнайы бір бағытта тарылтуға да бейім.

Қылмыс саласының кеңейтілуіне байланысты, қылмыстардың жекелеген түрлерін модернизациялау, сонымен қатар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне

өзгерістер еңгізу заң шығырушының міндетті құзыреті болып табылады. Осылайша, қазіргі заманғы ғылыми-техникалық әдістерді, қылмыстарды дайындаудың, жасаудың және жасырудың әдістері мен құралдарын тарта отырып, қылмыс салаларын кеңейту құзыретті органдардан дереу әрекет етуді және қылмыстық іс-әрекетті ұйымдастырудың тиімділігін қамтамасыз етуді талап етеді.

Қазіргі замандағы қылмыстарды тергеп-тексеру саласындағы қызметтің, оның ішінде қылмыстарды ашу мен тергеуді, сондай-ақ сот талқылауын ұйымдастыруды криминалистикалық қамтамасыз ету арқылы, сапасы мен тиімділігін арттыру қажеттілігі ерекше маңызға ие. Нәтижесінде, қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастыру бойынша өз білімдеріне негізделген теориялық ережелер мен ұсыныстарды жан-жақты зерделеу және одан әрі дамыту жүргізілуде.

Кез келген қызмет түрін ұйымдастыру, оның оңтайлы қажеттілігі мен тиімділігін қамтамасыз етуде, әсіресе қылмыстарды ашу және тергеу сияқты көп деңгейлі, күрделі құрылымды және өзекті мәселеге келгенде шешуші мәнге ие. Осы мақсатта жүйе құраушы категориялар – «ұйым» және «басқару» жан-жақты зерттеуге жатады.

Ғылыми санат ретінде ұйымдастыру ұғымы осы мағынаны білдіреді: 1) «ішкі реттілік, үйлесімділік, құрылымына байланысты бүтіннің азды-көпті сараланған және автономды бөліктерінің өзара әрекеттесуі»; 2) «бүтіннің бөліктері арасындағы қатынастарды қалыптастыруға және жақсартуға әкелетін процестер немесе әрекеттер жиынтығы»; 3) «белгілі бір бағдарламаны немесе мақсатты бірлесіп жүзеге асыратын және белгілі бір ережелер мен рәсімдерді сақтай отырып, өзара әрекеттесу негізінде әрекет ететін адамдардың бірлестігі ретінде түйінделеді.

Тергеп-тексеруді ұйымдастырудың жоғарыда келтірілген барлық анықтамаларында түйінді сөздер бүтіннің бөліктері арасындағы өзара әрекеттестік болып табылады. Демек, біртұтас бүтіннің ұйымдасу жағдайы оның құрылымдық бөліктерінің ұйымдасу ретіне және олардың өзара әрекеттесу жүйесінің жетілдірілуіне тікелей тәуелді болып табылады.

Криминалистика ілімі ретінде қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастыруда қамтылған ұсыныстардың процессуалдық тәртіптен айырмашылығы бар. Біріншіден, жүйелі ғылыми ережелерді білдіреді, екіншіден, құқықтық сипатта болады. Бұл санаттардың бағыныштылығы, негізгі қағида, ретінде қылмыстық процестік нормасы іс жүргізуді реттейтін құқықтық негіз болып табылады. Ғылыми ұсынымдар факультативті, қауіпсіздік сипатта болады және қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастыру ілімі шеңберінде криминалистикамен әзірленеді.

Бүгінгі күні ұйымдастырушылық принциптерін біріктіру және құқықтық тәртіпті жүзеге асырумен қатар, қылмыстарды тергеп-тексерудің ұйымдастырушылық-криминалистикалық және ұйымдастырушылық-басқару аспектілерін ажырату мәселесі біржақты шешілген жоқ.

Қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастырудың аспектілері мен деңгейлеріне қатысты ғалымдардың әртүрлі көзқарастарын талқылай отырып, осы даулы мәселені нақтылауға мүмкіндік беретін теориялық модельді ұсынуға болады. Осы мақсатта иерархиялық «архитектура» және нақты деңгейаралық бөлінісі бар қылмыстарды тергеп-

тексеруді ұйымдастырудың құқықтық, басқарушылық және криминалистикалық аспектілерін бөліп көрсету қажет.

Осыған байланысты ұйымдастырушылық-құқықтық, ұйымдастырушылық-басқару және ұйымдастырушылық-криминалистік аспектілердің арақатынасының мәселесі қылмыстық процестің субъектілері, басқару ғылымдары шеңберінде ұйымдастырушылық сипатта болатын заңдылықтарды анықтау және оқыту арқылы шешілуі тиіс. Дегенмен, қолда бар зерттеулерге және көптеген ғылыми талқылауларға қарамастан, ғылыми білімнің әрбір белгіленген саласы қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастырудың қандай нақты заңдылықтарын зерделеу керек деген мәселе бүгінгі күнге дейін шешілмей отыр.

Бұл мәселенің шешілуінің жалпы объектісі – қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастыру туралы криминалистика ілімінің шекарасын нақты анықтап, қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастырудың құқықтық, басқарушылық және криминалистикалық аспектілерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Құқықтық аспект – негізгі, іргелі қағида болып саналады. Бұл ұйымдық қызметті реттейтін құқықтық тәртіп ретінде бағаланады. Оның үстіне, бұл норма қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастырудың басқарушылық немесе криминалистикалық аспектілерін қарастыруға байланысты емес. Жоғарыда аталған барлық аспектілер мен олардың деңгейлері қылмыстық құқық саласындағы заңнамамен, оның ішінде қылмыстық процесс саласындағы заңнамасымен және оның негізінде шығарылатын нормативтік құқықтық актілермен реттелетін құқықтық сипаттағы заңдармен қарастырылған.

Қылмысты тергеп-тексеруді ұйымдастырудың басқарушылық жағы тұрақты, сонымен қатар басқармалы қызметтің сипатымен анықталатын бірқатар ерекше белгілерге ие.

Қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастырудың криминалистикалық аспектісі тергеушінің (анықтаушының) қылмыстарды ашу мен тергеуді ұйымдастырудағы жеке іс-әрекетін ретке келтіруге бағытталған қызметін сипаттайтын заңдылықтарды білумен тікелей байланысты. Тергеушінің (анықтаушының) күнделікті қызметтік мазмұнын құрайтын өзіндік іс-әрекетінің үлгілерімен сипатталады. Бұл заңдылықтар жеке тергеу әрекеті шеңберінде тактикалық әдістемені ұйымдастырудан бастап белгілі бір санаттағы қылмыстарды тергеуді ұйымдастыруға дейін, сондай-ақ қылмыспен байланысты емес қызметтік іс-әрекет процесінде тергеудің бүкіл кезеңінде көрінуі мүмкін.

Қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастырудың криминалистикалық аспектісі мазмұны бойынша криминалистикалық қамтамасыз ету сияқты ғылыми санатқа үлкен дәрежеде сәйкес келеді. Ол құқық қорғау органдарының тұрақты түрде әзірлігі үшін жағдайлар жасау (соның ішінде ұйымдастырушылық) бойынша ерекше қызмет болып табылады. Криминалистикалық әдістерді, құралдар мен ұсыныстарды қолдану және осындай шарт бойынша қылмыстарды ашу мен тергеп-тексерудің күнделікті тәжірибесіне енгізу жұмыстары жүргізілуде.

Қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастырудың құқықтық, басқарушылық және криминалистикалық аспектілері жеткілікті алуан түрлі иерархиялық құрылымға және нақты деңгейаралық бөлініске ие. Ғылыми білімнің белгілі бір саласының білім салаларын

анықтау ғана емес, сонымен бірге қылмыстарды ашу мен тергеп-тексеруді оңтайландыруға бағытталған ережелер мен ұсыныстардың тиімділігі олардың дұрыс құрылуына байланысты.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995 ж. (өзгертулер мен толықтырулар 2 ақпан 2011 ж. енгізілді).
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. — Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2021. – 260 бет.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі: Тәжірибелік құралы. — Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2021. – 372-бет.
4. Арыстанбеков М.А., Шакенов А.О. Криминалистика. Оқу-әдістемелік құрал. — Қарағанды, 2003.
5. Жәкішев Е.Ғ. Криминалистиканың пәндік сипаттамасы және методологиялық негізі. Алматы, 1991.
6. Шакенов А.О., Майтанов А.М., Қалиев А.Қ., Аймағанбетов Т.З. Криминалистика және сот сараптамасы терминдерінің түсіндірме сөздігі./ Заң ғылымдарының докторы, профессор М.Ч.Қоғамовтың жалпы редакциясымен шығарылған. – Астана, 2003.
7. Можеева И.П. Қылмыстарды тергеп-тексеруді ұйымдастырудың криминалистік құрылымы. // РФ ИИМ Академиясының еңбектері. 2011. № 3 (19). С. 118-122.
8. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Заңтану – Алматы «Мектеп», 2002.
9. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Заңтану – Алматы «Мектеп», 2002.
10. Криминалистика [Текст]: учебник для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Российская. - М.: НОРМА, ИНФРА-М, 2000, 2001. - 990 с. - ISBN 5-89123-302-9 (НОРМА), ISBN 5-86225-949-X.
11. Агафонов, В.В., Филиппов, А.Г. Криминалистика [Текст]: вопросы и ответы / В.В. Агафонов, А.Г. Филиппов. - 3-е изд., испр. и доп. - М., 2002. — 220 с. — ISBN 5-9516-0002-2.
12. Александров, В.И. Криминалистическая методика [Текст]: учебное пособие для бакалавров / И.В. Александров. - М.: Юрлитинформ, 2014. - 256 с. - ISBN 978-5-4396-0668-9.

SECTION: BIOLOGY SCIENCE**УДК 57**

Салманова Раифа Камил кызы
Нахчыванский Государственный Университет
(Нахчыван, Азербайджан)

СБОР И ОХРАНА ГЕНОФОНДА ИЗУЧАЕМЫХ ВИДОВ
СЕМЕЙСТВА ORCHIDACEAE JUSS

Аннотация. В данной работе рассматривается виды семейства для флоры Нахчыванской Автономной Республики. Дается виды входящих в Красную книгу Нахчыванской Автономной Республики. А также рекомендуется занести в Красную книгу новых видов найденных во флоре Нахчыванской АР.

Ключевые слова: Красная книга, ятрышниковые, орхидеи, генофонд, Дремлик болотный, Пальчатокоренник римский.

COLLECTION AND PROTECTION OF THE GENOPHONE IN THE STUDYED SPECIES
OF THE ORCHIDACEAE JUSS. FAMILY

Abstract. his paper considers the species of the family for the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic. The species included in the Red Book of the Nakhchivan Autonomous Republic are given. It is also recommended to add new species found in the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic to the Red Book.

Keywords: Red Data Book, orchidaceae, orchids, gene pool, *Epipactis palustris*, *Dactylorhiza romana*

Орхидеи – красивые и сложные по внешнему виду растения. С давних времен люди обращали внимание на то, что эти растения наряду с красотой обладают особым запахом. Распространены орхидеи преимущественно в тропическом и субтропическом поясе. Эти растения, биология которых мало изучена, массово собираются человеком, а биотопы, где они распространены, деградируют, поэтому подавляющее большинство растений этого семейства получили статус охраны как редкие растения [1, s. 187-190; 2, s. 54-62].

Известно, что в последние годы проводятся очень серьезные исследования в связи с охраной видов растений, присутствующих в мировой флоре, особенно редких и исчезающих видов, распространенных на узком ареале [3, s. 84-96; 4, s. 1334-1339; 5, s. 278-288; 6, s. 69-139; 7, s. 71-90]. Поэтому перед нами стоит основная цель – эффективное использование полезных видов орхидей, выявление и охрана редких видов, выполнение ряда комплексных задач. Развитие прикладной экологии и ботаники в новейшее время требует решения ряда важных вопросов. В связи с этим особое место

занимает проблема организации и прогнозирования долговременного перманентного контроля за компонентами природной среды в глобальном и региональном масштабе. Экологические, антропогенные, зоогенные и др., происходящие в биосфере. поскольку оценка и прогнозирование изменений являются основными задачами экологического мониторинга, мы решили проводить наши исследования в этом направлении.

Мы считаем, что основной причиной вымирания видов является комплекс факторов. Каждый вид существует только в приемлемой для него экологической среде. Вид без собственной экологической среды ограничен в своей способности к выживанию. В. Новрузов, Э. Гурбанов и З. Исмаилова справедливо отмечают, что экологическая среда создается любым адаптированным видом и исчезает вместе с ним. Однако в зависимости от биоэкологических особенностей вида каждый фактор может быть лимитирующим фактором.

Редкие виды нуждаются в охране как генофонд растительности. Для того, чтобы защитить что и где, в первую очередь следует знать его «адрес». Выявлено, что большинство редких видов имеют изолированные местообитания и узко специализированы преимущественно в экотопах.

7 видов орхидей - *Epipactis palustris*, *Epipactis veratrifolia*, *Platanthera chlorantha*, *Dactylorhiza flavescens*, *Orchis mascula*, *Ophrys oestifera*, *O. apifera* включены в «Красную книгу» Нахчыванского АР.

В результате нашей исследовательской работы было установлено, что 4 вида орхидей находятся под угрозой исчезновения в регионе. Следует также отметить, что нами были обнаружены новые ареалы этих видов, и было рекомендовано включить их в «Красную книгу» Нахчыванской Автономной Республики, которая будет составлена в будущем. Эти виды были идентифицированы в полном соответствии с категориями IUCN, а текущий статус находящихся под угрозой исчезновения орхидей описан ниже.

Orchidaceae Juss. – Ятрышниковые

В мире насчитывается до 35 000 видов, принадлежащих к 800 родам семейства орхидных. В основном это декоративные растения, распространенные в тропических зонах. В Азербайджане насчитывается 51 вид, относящийся к 21 роду. Орхидные Юсс. Их классифицируют по строению столбика коробочки, характеристике пыльника и женского рта, форме и состоянию корневища, пазухи листа, губы цветка, наличию пыльника, пыльцы и поллиариев.

Epipactis palustris (L.) Crantz – Дремлик болотный

Epipactis L. – род насчитывает 50 видов, распространенных преимущественно в Евразии, Африке и Северной Америке. На Кавказе 5 видов мургако́тов, в Азербайджане 4, в том числе 3 вида в Нахчыванской Автономной Республике. Статус: Vulnerable – VU С 2. Растет на заболоченных местах, лесных опушках и торфяниках. Собрана и включена во флору только в одном месте в АССР – с торфяника на окраине озера Батабат-2 Шахбузского района.

Epipactis palustris малочислен, в первую очередь из-за загрязнения среды обитания и антропогенного воздействия. В роду *Epipactis* этот вид является наиболее декоративным и удобным в культуре. Внесен в «Красную книгу» Нахчыванской Автономной Республики.

Epipactis veratrifolia Boiss. et Hohen. – Дремлик чемерицелистный

Статус: Vulnerable VU C 2. Вид обнаружен у села Котам Ордубадского района на берегу реки Араз. В результате исследований в других районах автономной республики не наблюдалось. Вид произрастает во влажных тростниково-разнолиственных лесах в диапазоне высот 400-1800 м. Поскольку он распространен на ограниченной территории в регионе и из-за своей малочисленности не имеет природных ресурсов. Размножается семенами и корневищами.

Низкая численность вида *Epipactis veratrifolia* Boiss. & Hohen. (*Orchidaceae*, *Epidendroideae*, *Neottieae*, *Limodorinae*), негативное воздействие экологических и антропогенных факторов определяют причины изменения его природных ресурсов. Информации о выращивании вида нет. Внесен в «Красную книгу» Нахчыванской Автономной Республики.

Platanthera chlorantha (Custer) Reichenb – Любка зелёноцветковая

Platanthera Rich. – распространен в Европе, Малой Азии и на Кавказе. Из 70 видов, принадлежащих к роду, один вид встречается на Кавказе и в Азербайджане, в том числе на территории Нахчыванской АР. Статус: Vulnerable – VU A1acd. Внесен в «Красную книгу» Нахчыванской Автономной Республики.

Dactylorhiza romana (Sebast.) Soó – Пальчатокоренник римский

Dactylorhiza Neck. ex Nevski – Это многолетние травянистые растения с клубнями. Ареал рода *Dactylorhiza* включает большую часть Европы, умеренную Азию, Северную Африку, Японию, Алеутские острова и Северную Америку. Этот род создан на основе некоторых видов, выделенных из рода *Orchis*, и насчитывает 7 видов на территории Нахчыванской Автономной Республики. Статус: Near Threatened – NT. Внесен в «Красную книгу» Нахчыванской Автономной Республики.

Orchis mascula (L.) L. - Ятрышник мужской

Orchis L. – из 80 видов, распространенных в Скандинавии, Атлантике, Центральной, Восточной (умеренной зоне) Европе, Средиземном море, Крыму, Кавказе, Малой и Передней Азии, 27 видов встречаются на Кавказе и 21 вид в Азербайджане, из них 3 вида встречаются в Нахчыванская Автономная Республика. Статус: Vulnerable – VU A2 cd. Внесен в «Красную книгу» Нахчыванской Автономной Республики.

Ophrys apifera Huds. - Офрис пчелоносая

Статус: Endangered – EN A2с. По литературным данным, в Батабатском лесу [54, с. 120], в результате наших наблюдений он был обнаружен только в одном месте в АР, в районе села Ханегах Джульфинского района. Внесен в «Красную книгу» Нахчыванской Автономной Республики.

Виды, рекомендованные для включения в «Красную книгу» Нахчыванской Автономной Республики:

1. Вид *Neottia ovata* имеет узкий ареал. На территории села Мазра Ордубадского района Нахчыванской МР проходящий через него скот оказывает негативное влияние на его развитие. *Neottia ovata* считалась слабым таксоном: VU A2ab+B2a(ii,iii,iv); D₁.

2. *Epipactis microphylla*. Встречается на сухих, каменистых склонах в среднем и верхнем горном поясе горы Новруздаг Ордубадского района (Капичик) в Нахчыванской МР. Статус: EN B2ab (ii, iii, iv).

3. *Dactylorhiza iberica* В Башкентском районе Джильфинского района, на горе Демирли, по берегам рек Башкент и Арафса, в Батабатском массиве и др. встречается преимущественно на южных склонах среднегорных поясов. Из-за ограничивающего действия экологических факторов и малочисленности видов встречается в районе одиноко из-за сокращения его природных ресурсов. VUA2с+3с имеет право на оценку Красного списка.

4. *Orchis simia* Ордубадский район, в районе села Мазра, встречается преимущественно на южных склонах среднегорных поясов. Из-за ограничивающего действия экологических факторов и малочисленности видов встречается в районе одиноко из-за сокращения его природных ресурсов. Имеет право на получение LC в Красной книге.

Таким образом, в местах, где ареал постепенно сужается, биология слабо изучена и в конечном итоге оказываются виды, находящиеся под угрозой исчезновения, следует объявить места встреч заказниками и небольшими охраняемыми территориями, контролируя популяции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Али-заде, В.М., Абдыева, Р.Т., Мехтиева, Н.П., Османова, Г.О. Редкие эндемичные и исчезающие виды Азербайджана, их биоразнообразие, сохранение и интродукция // Материалы XVIII Международной научной конференции «Биологическое Разнообразие Кавказа и Юга России», – Грозный: - 4-5 ноября, - 2016. – Часть I, – с. 187-190
2. Бейдеман, И.Н. Методика фенологических наблюдений при геоботанических исследованиях /И.Н. Бейдеман, – М.-Л.: АН СССР, – 1954. – 128 с
3. Мусаев, С.Г. Ревизия эндемичных видов Азербайджана //Известия Биологические науки НАНА, – 2005. – №1-2, – с. 84-96
4. Şen, M.A. Composition, viscosity and solubility of saleps from twenty different orchid (Orchidaceae) species /Ş.M. Akif, P. Ibrahim, K. Aefik //Journal of Food Measurement and Characterization – 2018. – Т.12, – Vol. 2, – p. 1334-1339
5. Fateryga, A.V. New data on the genus *Epipactis* (Orchidaceae) in the North Caucasus with description of a new species / A.V. Fateryga, A.V. Popovich, V.V. Fateryga // Phytotaxa, – 2018. – Т: 358 – Vol. 3, – p. 278-288
6. Hossain, M.M. The Application of Biotechnology to Orchids / M.M. Hossain, R. Kant, T.V. Pham // Critical Reviews in Plant Sciences - 2013, - Т/ 32 - Vol, 2 -p. 69-139
7. Inda, L.A., Pimentel, M., Chase, M.W. Phylogenetics of tribe Orchidoideae (Orchidaceae: Orchidoideae) based on combined DNA matrices: inferences regarding timing of diversification and evolution of pollination syndromes / L.A. Inda, M. Pimentel, M.W. Chase //Annals of Botany, –2012. – Т. 110, – Vol. 1, – p. 71-90

SECTION: ECONOMICS

Джахонгиров Илимдоржон Джахангирджович
кандидат экономических наук,
соискатель Ферганского политехнического института
(Фергана, Узбекистан)

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Аннотация. Автором исследованы теоретико-методологические основы финансирования системы здравоохранения, изучен передовой зарубежный опыт.

Ключевые слова: системы здравоохранения, здоровье, финансы, инвестиция, медицинское страхование, зарубежный опыт.

Jakhongirov Ilimdorjon Jakhangirjovich
Ph.D in economics,
researcher at the Fergana Polytechnic Institute
(Fergana, Uzbekistan)

FOREIGN EXPERIENCE OF INCREASING THE EFFICIENCY OF FINANCING THE HEALTH CARE SYSTEM

Annotation. The author has studied the theoretical and methodological foundations of financing the health care system, studied advanced foreign experience.

Key words: healthcare systems, health, finance, investment, health insurance, foreign experience.

Оценка и выбор социальных приоритетов государства определяются объективными условиями, характерными для определенного уровня экономической и нравственной зрелости общества, а также степенью проявления этих характеристик в законодательстве и правоприменении. Нравственная зрелость общества проявляется в принятых населением ценностях и интересах государства, в которых сосредоточены ценностные ориентации народа. Это необходимо учитывать в стратегии развития здравоохранения и моделях его организации. Эти модели, в свою очередь, тесно связаны с моделями социального страхования и системами социального обеспечения и защиты общественных интересов. Они зависят от многих объективных и субъективных факторов: формы государственного управления, политической и территориальной организации государства, правового и экономического строя общества, финансовых условий и правил.

В настоящее время управление развитием сферы здравоохранения должно объективно ориентироваться на задачи становления цифровой экономики в

Узбекистане. Цифровизация, с ее широким размахом, открывает новые возможности для решения ряда проблем, характерных для нашей страны. Одной из них является проблема обеспечения равных прав граждан страны на получение качественных медицинских услуг.

Исследования по оценке состояния здоровья населения стали основой для формирования научной теории, объектом которой является область здоровья человека и общественного здоровья. Эти объекты представляют собой совокупность взаимосвязанных элементов, представляющих собой единую комплексную сложную динамическую систему, состоящую из большого количества служб, звеньев, секторов и отделов.

Системный подход предполагает развитие системы здравоохранения по трем направлениям: [1]

1. Теоретические основы формирования здоровья человека.
2. Применение функционально-структурного подхода как способа изучения здоровья и организации системы здравоохранения.
3. Применение технической системы в лечебно-профилактической и эколого-гигиенической практике.

В ходе исследования были изучены системы финансирования здравоохранения таких стран, как Европа и США, и установлено, что главной особенностью всех из них является введение медицинского страхования.

По результатам исследования, в большинстве экономически развитых стран Северной и Западной Европы система медицинского страхования предусматривает три основных источника оплаты расходов на медицинскую помощь. Отчисления от заработной платы застрахованных лиц: во Франции - 6 % от заработной платы, в Германии - 11,8 %, в Бельгии - 8,4 %, в Австрии - 10,1 %, во Франции и Нидерландах - 19 %; ассигнования из государственного бюджета: в Нидерландах - 10 %, в Германии - около 20 %, в скандинавских странах - от 20 до 50 %; отчисления от доходов предпринимателей - 50% в Германии, около 5% всех средств на медицинское обслуживание в других странах. Доля застрахованного населения в этих странах составляет 60-80%. [2]

По системе обязательного медицинского страхования преобладают страны, где выплаты осуществляются как работодателями, так и работниками почти в равных долях. В РФ эта обязанность возложена только на работодателя (5,1% фонда оплаты труда). Источники финансирования обязательного медицинского страхования в разных странах представлены в таблице 1 [5].

По опыту зарубежных стран размер страховой премии составляет от 7% до 18% фонда оплаты труда, а доля расходов на обязательное медицинское страхование в общих расходах на здравоохранение составляет 74% во Франции, Нидерландах и Люксембурге, 62% в Германии и Бельгии и 48% в Австрии. С учетом того, что часть общих расходов составляют личные расходы населения (15-25%), эти показатели соответствуют 70-85% доли общего объема обязательного медицинского страхования в государственных расходах. [3]

Таблица 1

Источники финансирования обязательного медицинского страхования в разных странах

Страна	Источники финансирования %			Сумма страховой премии (сумма % от дохода)
	Гос.	Работодатели	Работники	
Италия	7,3	83,3	9,4	13,1
Бельгия	31,4	79,5	19,1	7,3
Германия	19,0	42,7	38,3	16,0
Нидерландия	6,3	42,5	51,2	9,3
Дания	80,0	11,0	9,0	22,0
Швейцария	21,2	0,02	78,7	17,7
Франция	81,0	12,5	6,5	16,0
Япония	88,0	5,5	6,5	7,2
Российская Федерация	37,5	62,5	-	5,1
Болгария	30,0	35,0	35,0	6,0
Грузия	48,2	52,8	-	3,0
Казахстан	68,7	32,3	-	2,0-5,0
Кыргызстан	65,0	35,0	-	2,0
Литва	-	10%	4%	-
Словакия	-	3%	6%	-
Молдова	40,4	47,2	12,4	3,5

Как видно из таблицы 2, развитие медицинского страхования в разных странах сильно отличается друг от друга.

В развитых странах покрытие медицинского страхования колеблется от 900 до 2000 долларов, а уровень проникновения медицинского страхования колеблется от 1% до 3%. Показатели развития медицинского страхования в странах СНГ относительно близки.

В исследовании проанализированы данные о продолжительности жизни и расходах на здравоохранение в зарубежных странах.

Анализы показывают, что объем средств, выделяемых на здравоохранение, значительно различается в разных странах. Однако ожидаемая продолжительность жизни и другие показатели здоровья не пропорциональны расходам.

Таблица 2

Основные показатели развития рынка медицинского страхования в разных странах [4]

Страна	Уровень проникновения медицинского страхования (доля страховой премии в ВВП), %	Показатель плотности медицинского страхования (страховая премия на душу населения), долл. США
АҚШ	2,8	1 605,0
Германия	2,1	1 482,2

Франция	1,4	935,0
Российская Федерация	0,27	3,6
Казахстан	0,15	2,6
Молдова	0,09	1,8
Грузия	0,05	1,6
Украина	0,14	2,3
Беларусь	0,07	2,0

Это показывает, во-первых, различия в эффективности расходования денег, во-вторых, наличие других факторов, влияющих на продолжительность жизни населения.

1. Необходимость реформирования сферы здравоохранения на государственном уровне является основным фактором роста человеческого капитала всей страны, а также непременным условием жизнедеятельности человека. Соответственно, государство реализует такую социальную политику, которая отвечает требованиям повышения уровня жизни населения за счет повышения качества медицинского обслуживания граждан в сфере здравоохранения.

2. В работе обоснована необходимость уточнения концептуальных основ повышения качества финансового управления в государственных учреждениях здравоохранения. Эти вопросы позволяют оказывать государственные услуги в сфере здравоохранения, удовлетворять потребности физических и юридических лиц в услугах, оказываемых в сфере здравоохранения, более точно определять институциональные и методологические направления управления качеством финансового управления в учреждениях здравоохранения.

3. Способность поля производить качественные изменения в соответствии с потребностями является основой для дальнейшего поиска оптимальной системы обеспечения здравоохранения всеми ресурсами. В современной социальной политике система здравоохранения должна развиваться с учетом:

развитие институциональной структуры учреждений здравоохранения, появление новых организационных форм или адаптация прежних организационных форм;

разработка новых критериев, используемых для оценки эффективности использования финансовых ресурсов в сфере здравоохранения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Управление и экономика здравоохранения: учебное пособие для вузов / Под ред. А.И. Вялкова. - 3-е издание. - 2009. - 664 с.
2. Дем'янишин, В.Г. Модель системи фінансування охорони здоров'я: концептуальні засади й альтернативи / В.Г. Дем'янишин, Т.Д. Сігаш // Фінанси України. – 2011. – №6. – С. 66
3. Орлов, А.М. Страховое дело в схемах – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cxemo.pf/books/384-orlov-a-m-strahovoe-delo-v-shemah-2005-g.html>

4. Холли, Р. Польский рынок страхования в финансовой системе государства. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://forinsurer.com/public/05/03/02/1733>.
5. Most Efficient Health Care: Countries / Bloomberg Visual Data (<http://www.bloomberg.com/visual-data/best-and-worst/most-efficient-health-care-countries>).

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS

Executive Editor-in-Chief: PhD Oleh M. Vodiany

September 2022

ISSUE 7(52)

The results of scientific researches, errors or omissions are the authors' responsibility

Founder: "iScience" Sp. z o. o.,
NIP 5272815428

Subscribe to print 26/09/2022. Format 60×90/16.

Edition of 100 copies.

Printed by "iScience" Sp. z o. o.

Warsaw, Poland

08-444, str. Grzybowska, 87

info@sciencecentrum.pl, <https://sciencecentrum.pl>

ISBN 978-83-949403-3-1

9 788394 940331